
Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler

OSMAN BAYRAKTUTAN*

Geliş ve Kabul Tarihi: 28.12.2018 / 26.06.2019

Öz: Hicri ikinci asırdan sonra islami ilimler alanında tedvin faaliyeti başlamış, zayıfla kuvvetlinin, doğru ile yanlışın, mütevâtir ile âhâdın, yaygın olanla şâz olanın, zarûrî ile nazarînin birbirlerinden ayrılması için sistematik olarak belli şartlar ortaya atılmaya başlanmıştır. Kesin bilginin kriterleri oluşturularak kim-senin itiraz edemeyeceği, üzerinde şhtilaf edilmeyen, âliminden cahiline herkesin ittifakla kabul edeceği bilginin ne olduğu ve nasıl meydana geldiği üzerine çalışmalar yapılmıştır. Her ilim kesin bilgiye ulaşmak için kendine göre kriter belirlemiş, bu kriterlere uygunluğu bağlamında bilginin doğru ve güvenilir olduğunu, kriterlere uymadığı müddetçe doğru ve güvenilirliğini derece derece kaybedeceğini savunmuştur. Bu bağlamda haber kavramını ilk defa kelâm ilmi kullanmaya başlamış, itikâdî konularda bir bilginin kesin mi zan mı olduğu önemli bir husus olmuştur. Kesin bilgi oluşturan haberler tevâtür kapsamında görülmüştür.

Ardından usûl-i fıkıh kesin bilgi ile amel etmek için kavramı kullanmıştır. Usûl-i fıkihta bir hukuki hükmün ortaya çıkması ve delillendirilmesi açısından mütevâtir habere büyük bir önem verilmiştir. Hadis ilmi tevâtür kavramını ilk başlarda kullanmamasına rağmen, İbn-i Hacer ile birlikte kavramı kullanmaya başlamış ancak bu tartışma yaratan bir kavram olarak hadis ilminde yerini almıştır. Hadislerin senetleri ve metinleri olduğu ve bunların incelemeye tabi tutulduğu, bir istidlâl eylemi neticesine göre doğruluğuna karar verildiği için mütevâtir kapsamında görülmemiştir. Hadis ilminden etkilenen kırâat ilmi de kavramı kendi ilmi disiplini içerisinde kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Kırâat, Mütevâtir, Kelâm, Hadis, Usûl-i Fıkıh.

* Dr. Öğr. Üyesi Koceli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü,
osmanbayraktutan@hotmail.com

The Disciplines That Use The Concept of *Tevâtür*

Abstract: After the second century of Hijri, in the area of Islamic sciences, the science of science began, Certain conditions have been systematically introduced to separate the weak, the right and the wrong, the moderate and the unbelievers, the one who is common and the one who is naughty, and the other. The criteria of definite knowledge are established and studies have been carried out on what kind of information the person can not object to, no one to dispute, the knowledge that will be accepted by not only the scholars but also the illiterate. Each science has defined its own criteria to reach the exact information, and it is argued that the information is correct and reliable in terms of compliance with these criteria and that it will lose its accuracy and reliability gradually unless it meets the criteria. In this context, the concept of Kalam in the news for the first time started using it is you think you're sure of a knowledge of doctrinal issues has been an important issue. Tawatur was seen in the context of yielding precise information news.

Then usul Al-Fiqh used to act with the concept of exact information. The above procedure is a legal condition to be proved to be of great importance to know in terms of what has been given. The concept of Hadith the science of Hadith in the first place despite the decline, along with Ibn Hajar I have started to use the concept of, but this is controversial as a concept in the science of Hadith has taken place. Hadith texts are subjected to the scrutiny of the shares and where the action was used to determine accuracy because the results of istidlal in the context of what has not been seen. The science of hadith from the Quran in their own scientific disciplines also affected the concept of knowledge is used.

Keywords: Qur'an, Reading, Mutawatir, Kalam, Hadith, The Fiqh of Procedure.

Giriş

Genel anlamda bütün ilimlerde bilginin; gereği, nasıl meydana geldiği, hangi aşamalardan geçtikten sonra doğru ve güvenilir olduğu çok önemli bir yer tutmaktadır. Bilginin doğru ve güvenilir olduğunu ortaya koyabilmek için bazı şartlar ortaya konulmuş ve bilgi bu şartlara uyduğu ölçüde güvenilir, doğru, sahih, kesin, yakînî, zarûrî vb. nitelermelere sahip olmuş, ortaya konan şartlara uymadığı ölçüde de, zayıf, âhâd, nazarî, uydurma vb. nitelermeler yapılmıştır.

Tevâtür kavramı ilk defa kelâm ve usûl-i fıkıh ilminde kullanılmıştır. Bu iki ilimle ilgilenenler bu kavramı epistemolojik açıdan incelemiştirler. Doğru bilgiye ulaşma yollarını arayan kelâm ve fıkıh âlimleri, mütevâtir kavramını doğru haberin/zorunlu bilginin alt kısımlarından biri olarak kabul etmişlerdir. Onlar için haber ile bilgi kavramı birbiri ile çok yakın ilişkisi olan iki kavramdır. Ancak bilgi ve haber birbirleri için olmazsa olmazlardandır. Çünkü insanlık eski döneme ait bilgileri nesilden nesile hep haber yoluyla aktararak bugünlere aktarmıştır.¹ Hadisçilerin bu kavramla tanışmaları ise daha sonradır. Kırâatlerdeki kullanımı da hadis ilminin ardından ve onlardan etkilenme sonucundadır. Bu ilimlerin tevâtür kavramını kullanmaya başlamalarını ve hangi anlamda kullandıklarını yaptığımız kronolojiye uygun olarak açıklamaya çalışacağız.

1. Kelâm

İslâmî düşüncede inanç ile bilgi arasındaki yakın ilişki nedeniyle bilgi problemi, hem felsefî, hem kelâmî, hem de psikolojik muhtevalar kazanmıştır.² Bundan dolayı Kelâm ile ilgili kitaplarda da bilgi sorununa yer verilmiştir. Kelâm ilmine ait usûl eserlerinde Hz. Peygamber'le ilgili verilen dinî bilgilerin dinî olmayan bilgilerle

¹ Nuri Tuğlu, *Mâturîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2003, s. 76.

² İbrahim Coşkun, *Nazarî Bilgi ve Fahreddin er-Râzî'nin Bilgi Sisteminde Nazarî Bilginin Yeri* (Kelâmda Bilgi Problemi Sempozyumu), Arasta Yayınları, Bursa 2003, s. 105; Zeki Yıldırım, *Kur'an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, 1.bsk., Avrasya Yayınları, Ankara 2008, s. 13.

karşılaştırılması ve genel bir bilgi teorisi meydana getirilmesi hedeflenmiştir.³ Kelâm âlimleri görüşlerini ispatlamak, rasyonel bir çerçeveye oturtmak için 'haber' konusuna oldukça önem vermişler, haberin hangi durumlarda kabul edilip hangi durumlarda kabul edilmeyeceğine dair bilgilere eserlerinde yer vermişlerdir. Geçmiş milletler, geçmişte yaşamış şahsiyetler ve şehirler hakkında bilgi edinmenin ancak haberle mümkün olduğunu düşünmüşlerdir.⁴ Kelâm ilminde bilgi kadîm ve hâdis olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Kadîm kısmı Allah'ın bilgisi, hâdis kısmı ise mahlûkatın bilgisini olarak sınıflandırılmıştır.⁵ Kelâm âlimleri mahlûkata ait bilgileri aktarırken haber konusuna değinmişler, mahlûkata ait bilgilerin duyular, akıl ve haberden oluştuğunu iddia etmişlerdir.⁶ Doğruluğu kesin olan haber çeşiti olarak mütevâtir haberi göstermişlerdir.⁷ Kelâmcılar haber çeşitlerinden biri olan mütevâtiri genel anlamda felsefe tartışmalarında muarızlarının görüş ve delillerini çürütmek, kendi görüşlerinin doğru ve kesin olduğunu ispatlamak için kullanmışlardır.⁸ Aynı zamanda

³ Cemalettin Erdemci, "Kelâm İlminde Haberin Epistemik Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 6, Sayı: 1, 2006, s. 159 vd.

⁴ et-Teftâzânî, Sa'dettin Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, (Thk. Muhammed Adnan Derviş), Mektebetu'l-Hanife, İstanbul tsz., s. 18.

⁵ el-Bakillânî, Kâdî Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib, *et-Temhîdu'l-Evâil fî Telhisi'd-Delâil*, (Thk. İmâduddin Ahmed Haydar), Müessesetu'l-Kutubi's-Sikafiyye, Beyrut 1987, s. 26.

⁶ Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, (Neşr. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.

Mecdî Vehbe-Kâmil el-Mühendis, Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-'Arabiyye fî'l-Lugati ve'l-Edeb, 2. bsk., Mektebetü Lübnan, Beyrut 1984, s. 69; Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymun b. Muhammed, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, (I-II), (Thk. Claude Salamê), Dımeşk 1992, c. 1, s. 24.

⁷ Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, (Thk. T. Cabir Feyyad Ulvani), Risale Yayınları, Beyrut 1992, c. 4, s. 291 vd.

⁸ Sâbûnî, Ebû Muhammed Nuruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, *Kitâb el-Bidâye mine'l-Kifâye fî'l-Hidâye fî Usûli'd-Dîn*, (Thk. Fethullah Huleyf), Dâru'l-Meârif, Kahire 1969, s. 31.

nakledilen dînî haberin ortaya çıkışında, herhangi bir tartışmanın olup olmadığı kelâm ilminin ilgi alanına girmiştir. Eğer bir konuda bir haberde ilgili bilim alanının uzmanları ihtilaf edip tartışıyorlarsa bu, haberin zan ifade ettiğinin bir göstergesidir denmiş, başka bir delil aramaya gerek duyulmamış, yani ihtilafın olduğu yerde kesin bilgiden söz etmek mümkün değildir denmiştir.⁹ Dolayısıyla mütevâtir haberi ihtilafli yerlerde aramamışlardır.

Kelâmcılara göre mütevâtir: “Âdeten yalan üzerinde anlaşmaları mümkün görünmeyecek kadar çok sayıda kimsenin baştan-sona yine kendileri gibi râvîlerden aktardığı, kesin bilgi veren haber.”¹⁰ diye tarif edilmiştir. Bu nedenle de, ihtilaf edilen haberlerle içerisinde ihtilaf barındırmayan, kesin bilgiyle yalan haberin arasını net çizgilerle açacak kıstaslar koymuşlardır.

Câhız’a göre mütevâtir haberde olması gereken şartlar şöyledir:

1- Haberi verenlerin değişik bölgelerden ve çok sayıda olması, niyetlerinin değişik ve görüşlerinin farklı olması gerekir. Böyle bir haber türünde bu kimselerin bir araya gelip yalan üzerinde birleşmeleri imkânsızdır.¹¹

2- Haberlerin ihtilafli olmaması gerekmektedir. İhtilafli olan haberin kesin bilgi ifade etmeyeceğini belirtmiş ve “ihtilafli haberler, birbirleriyle çelişkilidirler. Birinin hükmü diğerinin hükmünden farklıdır. Aralarında bir denklik olan haberlerin, açıklama özelliği ve birini diğerine tercih ettirecek üstünlüğü yoktur” diye bir açıklama

⁹ Mehmed Hayri Kırbasoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s. 158.

¹⁰ Nesefî, Nesefî, *Tabsıra*, c. 1, s. 16; Cüveynî, *el-İrşâd ila Kavâti'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*, s. 412; Erdemci, *Kelâm ilminde Haberin Epistemik Değeri*, s. 155; Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2008, s. 79 vd.

¹¹ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hucce fî Tespîtin-Nübüvve* (Resâilu'l-Câhız içinde), (I-IV), (Thk. Abdusselâm M. Hârûn), el-Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1399, c. 3, s. 240, Câhız, *Risâleu'l-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, (Resâilu'l-Câhız içinde), (Thk. Abdusselâm M. Hârûn), el-Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1399, c. 1, s. 119-121.

yapmıştır.¹²

3- Haberin görme ve işitmeye dayalı yani müşahedeye dayanması gerekmektedir. Haberin zan ve tahmine dayanmaması gerekir. Haber duyularla algılanabilen meseleler ile ilgili olduğunda yalan üzerinde ittifak edilmesi mümkün değildir.¹³

Haberi 'mütevâtir ve âhâd' olarak ikiye ayıranlardan biri Mâturîdîlerdir.¹⁴ Haberin 'mütevâtir ve âhâd' olarak ikiye ayrılması, tamamen onun bize geliş şekli itibara alınarak yapılan bir eylemdir.¹⁵

İmam Mâturîdî'ye göre mütevâtir haberin özellikleri şöyledir:

1- Haber veren topluluğun verdikleri haberde yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayacak, şüpheye yer bırakmayacak derecede zarûrî bilgi meydana getirecek haber mütevâtirdir.¹⁶ Mütevâtir haberin râvî araştırılmaksızın kesin bilgi verdiğini, bu nedenle de bu tür haberlerle de amel edilmesi gerektiğini belirtir.¹⁷

2- Mütevâtir haberi veren toplulukta sayı adedi vermemesine karşılık, kalabalık bir topluluk tarafından verilmeyen haberin mütevâtir olamayacağını savunmaktadır. Her ne kadar sayı belirtmese de altı, yedi sayısının yeterli olmadığını Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğini belirten rivayetlerde kendisini göstermektedir. İmam Mâturîdî'ye göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğini görenlerin ve bunu rivayet edenlerin sayısı

¹² Câhız, *Risâletu'l-Usmâniyye* (er-Resâilu's-Siyâsiyye içinde), (Nşr. Alî Ebû Mulhim), Dâru'l-Hilâl, Beyrut ts., s. 17; Câhız, *el-Cevâbât*, c. 4, s. 290-291; Akyüz, s. 116.

¹³ Câhız, *Risâletu'l-Ma'âş ve'l-Ma'âd, Resâilu'l*, c. 1, s. 120; Akyüz, 117.

¹⁴ Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 9.

¹⁵ Ahmed Nâim, *Sahih-i Buharî* Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi, Ankara 1982, c. 1, s. 101; Tuğlu, s. 82; Talat Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, Rehber Yayınları, Ankara 1985, s. 23.

¹⁶ Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 9; Tuğlu, s. 83; et-Taftazânî, Sadüddin Mesud b. Ömer, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Şerhu'l-Akâidi*, (Haz. Süleyman Ulu-dağ), İstanbul 1980, s. 110; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 11.

¹⁷ Ebu'l-Berekât, c. 2, s. 7; Tuğlu, s. 83; Koçyiğit, s. 347.

ilk etapta dört veya altı yedi kişidir.¹⁸ İlk etapta dört veya altı yedi olan bu rakam daha sonraları yaygınlık kazanmış ve kalabalık topluluklar tarafından rivâyet edilmeye başlanmıştır. Bu şekilde yani ilk tabakada râvî sayısı mütevâtir seviyesine çıkmadığı için âhâd haber olarak kabul etmiş, mütevâtir olarak kabul etmemiştir.¹⁹

3- Mütevâtir haberi aktaranların verdikleri haberin his ve müşahedeye dayanması gerekmektedir. Aynı zamanda verdikleri haberde, haberi veren kişide haberle ilgili bilgi oluşması gerekmektedir. Verilen haber his ve müşahedeye dayanmazsa ona yalanın ve hatanın karışma ihtimali yüksektir, bu da onun mütevâtir özelliğini ortadan kaldıran önemli bir nedendir.²⁰

4- Haberi verenlerin verdikleri haber üzerinde ittifak etmeleri şarttır. Haberi nakledenlerin hepsinin rivâyet ettiği haber her ne kadar âhâd olsa da her birinin ortak olarak bildirdikleri haber mütevâtir vasfını kazanmış olacaktır.²¹

5- Haberi rivâyet edenlerin sayısında artma olabilir ancak azalma olmamalıdır.²² Bundan kasıt ise rivâyet edilen haber yalan üzere ittifak edebilecek sayının altına düşmemesidir, yoksa muhakkak artma azalma olması muhtemeldir; ancak el-Bâkılânî aynı görüşte değildir. O, her nesilde sayının birbirinin aynısı olması gerektiğini savunmaktadır. Rivâyet eden neslin başı da sonu da bir olmalıdır ki mütevâtir sabit olsun, aksi takdirde mütevâtir sabit olmaz görüşündedir.²³ Bu

¹⁸ Halil Kalyoncu, *Harputlu İshak Efendi'nin Eserlerinde Hz. İsa'nın Çarmıha Gerilme Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2005, s. 20 vd.

¹⁹ Tuğlu, s. 85.

²⁰ Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 9; Neseî, *Tabsıra*, c. 2, s. 198-199; Bâkılânî, *Temhîd*, s. 241; Ebu'l-Berekât, c. 2, s. 6; Koçyiğit, s. 346.

²¹ Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 9; Neseî, *Tabsıra*, c. 2, s. 16; Koçyiğit, s. 347; Sâbûnî, *Bidâye*, s. 17; Tuğlu, s. 86.

²² Ebu'l-Berekât, Abdullah b. Ahmed, Hâfizüddîn en-Neseî, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu'l-Musannif ale'l-Menâr*, (I-II), Beyrut 1986, c. 2, s. 6; Tuğlu, s. 86.

²³ Bâkılânî, *Temhîd*, s. 385.

düşüncenin mümkün olması aklen muhaldir. Her nesilde aynı sayıyı tutturabilmek mümkün değildir; ama amaç verilen haberle doğru ve kesin bilgiye ulaşım ulaşılmama meselesidir.

Râzî, Bağdadî ve Gazzâlî de mütevâtir haber ile ilgili bazı şartlar sunmuşlardır:

1- Sözlerinden ilim hâsıl olacak derecedeki çoğunluğa ulaşmış bir topluluğun vereceği haber olması gerekir. Mütevâtir haberi belli bir sayıya mahsus ve bir yere ait kılmak doğru değildir.²⁴

2- Hz. Peygamberden itibaren her nesilde yalan söylemeleri mümkün olmayan topluluğun nakletmesi lazımdır. Mütevâtirde önemli olan yalan üzere ittifak etmeleri aklen mümkün olmayan kimselerin ittifak etmeleri ve verdikleri haberle karşılarındaki kimseleri ikna edecek olmaları önem arz etmektedir, sayı önemli değildir.²⁵

3- Haber verenlerin tamamının aynı dinin mensubu olmamaları gerekir; çünkü bu, bir haberin töhmet altına girmesi bilgi ifade etmemesi için bir nedendir.²⁶

4- Haber verenlerin o şeyi haber vermek zorunda olmaları gerekir. Haber vermek zorunda olmadıkları bir habere yalanın karışma ihtimali olduğu için bilgi ifade etmekten çıkar.²⁷

5- Haber verenlerin tek bir beldeye ve mezhebe mensup olmamaları gerekir.

6- Haberi verenlerden birinin günahsız/masum kimselerden biri

²⁴ Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhir, *Usûlu'd-Dîn*, Beyrut 1981, s. 37.

²⁵ Râzî, *Mahsûl*, c. 2, s. 120; Mustafa Bozkurt, *Fahrettin Râzî'de Bilgi Teorisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 128.

²⁶ Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustesfâ min İlmi'Usûl*, Daru İhyai't-Turasi'l Arabi, Beyrut 1997, c. 1, s. 204, 205; Özden Kanter Ekinci, Haberın Bilgi Değeri, *Kelam Araştırmaları 7/1*, Ocak 2009, s. 149-170.

²⁷ Râzî, *Mahsûl*, c. 2, s. 120.

olmasının gerekmediğini,²⁸ haberi veren masum kimse ise, bu haberin masum kimsenin haberi olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir.²⁹

Kelâmî ekollerden biri olan Şiâ'ya göre mütevâtir üç kısma ayrılmaktadır:

a- Lafzî mütevâtir: Haberin, haberi verenin ağzından çıktığı şekliyle veya ona çok yakın bir anlamıyla yazıyla kaydı tutulmuş olması gerekmektedir.

b- Mânevî Mütevâtir: Nakledilen bilginin farklı lafızlarla nakledilmesidir. Gerçekte mütevâtir denilince kastedilen de budur.

c- İcmâlî Mütevâtir: Bir fikrin delil oluş niteliğini güçlendirmek amacıyla tevâtür derecesine çıkarılmakla birlikte ve çoğunluğun üzerinde ittifak ettiği bir haberin çeşidi olmaktan ziyade, bir konuda genel kanaat uyandıran büyük toplulukların aktardığı habere denir.³⁰

Şiaya göre Kur'an Hz. Peygamber'den tevâtüren nakledilmiştir; ancak kırâatler mütevâtir olarak nakledilmemiştir.³¹ Şiâ geleneği kırâatlerin mütevâtir olmadığını iddia ederken Mekkî, İbn Cezerî, Ebû Amr Osman, Mehdevî, Sâid el-Üryân, Taberî vd. sünni âlimlerin

²⁸ “Başta İbn Ravendî olmak üzere, Şia ve Rafiziler'den, haberi nakledenlerin içerisinde ‘Masum İmamın’ bulunması gerektiği kanaatinde olanlar da olmuştur. Yine yalan üzerine birleşme ihtimalini azaltma düşüncesiyle, haber verenlerin içerisinde zelil ve miskin kişilerin de bulunmasını isteyenler olmuştur.” Bkz. Saklan, s. 206.

²⁹ Râzî, *Mahsûl*, c. 2, s. 120; Yıldırım, *Kur'an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, s. 100.

³⁰ Hâşimî, es-Seyyid Haşim, “Dirâse Havle Haberi'l Mütevâtir”, (Nşr. Müessesetu Ali'l-Beyt li İhyai't-Turas), *Mecelletu Turâsuna*, c. 16, sayı 3, 1409, c. 4, s. 51-52; Harun Çağlayan, *Kelâmda Bilgi Kaynakları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 71.

³¹ Küleynî, *el-Kâfî*, (Thk. Ali Ekber Gıffârî), Tahran 1365, c. 2, s. 630-631; Hürr el-Âmilî, *Vesâilü'ş-Şiâ*, Kum 1414, c. 4, s. 822; Mirniyaz Mürselov, “Şii Müfessir Ebü'l-Kasım Hûî'nin Kırâat Anlayışı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: VIII/2, 2009, (s. 385-395), s. 386; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut 1983, c. 31, s. 210-211; Kâsımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin, *Mehasinü't-Te'vil*, (Tsh. Muhammed Fuad Abdülbâki), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1978, s. 304.

görüşlerini delil getirerek kırâatlerin Kur'ân gibi tevâtüren nakledilmediğini iddia etmişlerdir.³²

Görüldüğü üzere kelâmcılar bir haberin mütevâtir diye isimlendirilebilmesi için bazı şartlardan bahsetmişlerdir. İncelemelerimizde bu şartların birleştiği noktaların üç kısma ayrıldığını müşâhede ettik. Birincisi; bir habere mütevâtir denilebilmesi için tevâtür yeter sayısı istenmiş; ancak mütevâtir haberde dikkate alınması gereken şeyin sayı değil zarûrî bilgi oluşturması vurgulanmıştır. Önemli olan hususun kişilerin vicdanında aktarılan bilgiye dair bir şüphe bulunmaması ve kesin doğru olduğuna dair bir kanaatin oluşmasıdır diye formülize edilmiştir.³³ Bu haberi aktaranların araştırılmasına gerek duyulmamış, hatta müslüman olmalarına bile bakılmamıştır.³⁴ İkincisi; bir habere mütevâtir haber diyebilmek için o haberi aktaranların bunu görme ve işitme gibi bir duyuya dayandırarak bilmeleri istenmiş, zarûrî bilginin oluşumunda duyulara büyük önem verilmiştir.³⁵ Eğer bir bilgi duyulara dayanmazsa istidlâl ve nazara dayanma durumunda kalır, nazara ve istidlâle dayanan bilgiler de mütevâtir kapsamına girmez denilmiştir.³⁶ Bir haberin mütevâtir olmasının üçüncü ve son şartı ise; aktarılan haberi rivâyet edenlerin bütün tabakalarda yalan üzere

³² Hûî, Ayetullah Ebü'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Haşim, *el-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'z-Zehra, Beyrut 1975, s. 156; Ebü Şâme, *el-Mürşidü'l Vecîz*, s. 135-136; Mürselov, s. 387; Bâhrânî, *el-Hadâiku'n-Nâdirâ*, (Thk. Muhammed Tâkî el-İrevânî), Kum trz., c. 8, s. 101; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, Beyrut 1973, c. 2, s. 262-263; ez-Zerendî, Ebü'l-Fazl Mîr Muhammed, *Buhus fî Tarîhi'l-Kur'an*, Kum 1420, s. 166.

³³ Râzî, *Mahsûl*, c. 4, s. 267.

³⁴ Kadî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, c. 15, s. 333; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, c. 4, s. 234.

³⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, c. 2, s. 138; Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Sâlim, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, (Thk. Ahmed Muhammed Mehdi), Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, Kahire 2002, c. 1, s. 80.

³⁶ Zerkeşî, Muhammed b. Bahadır, *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Muhammed Muhammed Temir), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, c. 4, s. 231 vd.

birleşmelerini imkânsız kılacak bir kalabalıkta olmaları gerekmektedir.³⁷ Eğer her tabakada bu sayı gerçekleşmezse bu haber zarûrî ilim ifade etmez demişlerdir.³⁸

Kelâm ilminde tevâtüre epistemik açıdan yaklaşımıştır. Bilgide önemli olan husus aktarılan haberin kesin bilgiye mi yoksa zanna mı dayandığıdır. Bütün şartların birleştiği nokta aktarılan haberin muhataplarında zorunlu bilgi oluşturmasıdır. Yani; Herhangi bir çaba, faaliyet ve gayret göstermeden, herhangi bir delile başvurmadan insanın irâde ve kudretinin dışında, kendiliğinden ve kaçınılmaz olarak meydana gelen bilgiye zarûrî bilgi denilmiştir.³⁹ Zorunlu bilgi: “Ekmeğin aç olanı doyurması, suyun susuzu kandırması gibi tabii ve zarûrî bir şekilde oluşan bilgidir.”⁴⁰ Zorunlu bilgi oluşturan, kesin bilgi meydana getiren haberlere itikâdî konularda büyük önem verilmiştir.

2. Usûl-ü Fıkıh

Haberin epistemik değerinin tespiti Usûl-ü fıkhıta bir hukuki hükmün ortaya çıkması ve delillendirilmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Usûlcüler haberi hadis merkezli olarak tartışmış ve haberin sıhhati ve doğruluğunu epistemik açıdan incelemişlerdir: “Üzerine hüküm bina edilen bir hadisin sahih olma ihtimali ne kadar yüksek olursa, hukukçunun verdiği hükmün, hakikati temsil etme ihtimali o

³⁷ Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs, *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, (I-IX), (Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid), Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1999, c. 6, s. 2854.

³⁸ Cezâirî, Tâhir b. Salih, *Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, Medine tsz., c. 1, s. 110; Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 35-36; Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf, *el-İrşâd ila Kavâti'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*, (Thk. Muhammed Yusuf Musa), Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1950, s. 415.

³⁹ Bâkîllânî, s. 53; et-Taftazânî, Sa'duddin, *Risâletü'l-Hudud*, Mecelletu Avâu's-Şeria, Riyad XV 1404, s. 20; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 37; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul 1981, s. 70; Hasan Hüseyin Tunçbilek, *Bilgi Kaynağı Olarak Haber-i Sâdik*, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 5, s. 93.

⁴⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, c. 1, s. 138.

derece yüksek olur. İşte fıkıhçının ilgisi tam olarak bu epistemik değerlendirmede yatar.” denilmektedir.⁴¹ İlk dönem müçtehitlerinin eserlerinde usûlî konular direkt ve sistematik olarak yer almadığından onların görüşlerine ulaşabilmek için fikhî meselelere getirdikleri deliller ve bunlarla ilgili kullandıkları haber malzemeleri incelenerek sonradan oluşan sistematik usulle örtüşen tanımlamalar veya bu tanımlamalara yakın ifadeler tespit edilerek haberi nasıl algıladıkları ve nasıl sınıflandırdıkları tespit edilebilmiştir.⁴² Haberin mütevâtir, meşhur, âhâd şeklinde sınıflandırılması İsâ b. Ebân (öl. 221/836) ile dile getirilmeye başlanmış, Debûsi (öl.430/1038) ile şekillenmiş, Serahsî (öl. 483/1090) ve Pezdevî (öl. 493/1100) ile kemâle ermiştir.⁴³ Gerçi İmam Şâfiî (öl. 204/820) mütevâtir haberi eserlerinde sözlük anlamlarıyla kullanmıştır. Bir yerde ‘mütevâtir’⁴⁴ birkaç yerde de ‘tevâteretî’-ahbâr⁴⁵ ifadeleri geçmektedir. Mütevâtir ilk dönemlerde tam manasıyla kullanılmamış olsa da İmam Şâfiî’nin haberi’l-âmme diye ifade ettiği şeyin mütevâtir kavramını kapsadığını görmekteyiz. Bu konuda “insanların can ve mallarıyla yerine getirip, bedenleriyle yapmaları gereken bir kısım farzları bildiren, büyük bir topluluğun kendileri gibi büyük bir topluluktan naklettiği ve kesin bilgi ifade eden habere

⁴¹ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, c. 1, s.5; Hallaq, *Nebevî Hadisin Sıhhati*, s. 145; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 85.

⁴² Bkz. Muhammed Biltâcî, *Menâhicü’l-Teşrî’l-İslâmî fi’l Karnî’s-Sânî’l-Hicrî*, Dâru’s-Selâm, Kahire 2004; Ahmed Hassân, *İlk Dönem İslâm Hukukunun Gelişimi*, (Çev. Haluk Songur), Rağbet yayınları, İstanbul 1999; İshak Emin Haktepe, *Erken Dönem Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, 2.bs., İnsan Yayınları, İstanbul 2010; Bedir, s. 94.

⁴³ Ahmet Aydın, *İbnü’s-Sââtî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Manevî İnkıtâ Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 73; Erkmen, s. 48; Murteza Bedir, s. 119.

⁴⁴ Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, (Thk. Rifat Fevzî Abdulmüttalib), Dâru’l-vefâ, Beyrut 2001, c. 2, s. 597.

⁴⁵ Şâfiî, (*Şerh ve Thk. Abdurrahman Umayrâ*), *Âlemü’l-kütüb*, Beyrut 1989, s. 223; Şâfiî, *el-Ümm*, c. 2, s. 32-33.

haberi'l-âmmeh" denilmiştir.⁴⁶

İsâ b. Ebân'a göre haber, üç kısımdır: a) Kesin doğru ki o mütevâtir haberdir. Bu yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan, herhangi bir sayı ile sınırlandırılmayan ve kendisinde şüphe bulunmayıp zarûri bilgi ortaya koyan haberdir. Bu haber duyu organları ile elde edilmiş haber gibi kesinlik ifade eder.⁴⁷ b) Kesin yalan: Peygamberlik iddiasında bulunan Müseylemetül Kezzab'ın verdiği haberleri örnek olarak verir ve bu haberlerin herhangi bir delile dayanmadığı ve sonradan yalan olduğu da ortaya çıktığını söylemiştir. c) Her iki ihtimali de içerisinde barındıran haber, ki o da haber-i vâhid ya da cemaat haberi diye nitelendirmiş, bu çeşit haberde yalan üzere bir araya gelmek mümkün olduğundan, yalan olma ihtimali de vardır, doğru olma ihtimali de vardır görüşünü dile getirmiştir.⁴⁸

Cessas'a (öl. 305/917) göre mütevâtir iki kısımdır: Zarûri olarak bilinen ve ilim ifade eden mütevâtir. Sayı çokluğundan dolayı taşıdıkları vasıflar nedeniyle âdeten aslı olmayan bir haber üzerinde ittifak etmeleri ve birleşmeleri mümkün olmayan habere denir. Diğeri ise, nazar ve istidlâl yoluyla doğruluğu bilinen ve zorunlu bilgi doğurmayan haberdir.⁴⁹

İbn Hazm'a (öl. 456/1064) göre mütevâtir ise: "Resûllah'a varıncaya kadar büyük bir topluluğun kendileri gibi bir topluluğa rivâyet ettiği haberdir."⁵⁰

⁴⁶ Şafî, *el-Ümm*, c. 2, s. 151; c. 9, s. 20; Şafî, *er-Risâle*, s. 235; Sebahattin Erkmen, *Haneî ve Şafî usûlcülerin Sünnet Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çorum 2013, s. 81.

⁴⁷ Cessas, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-Ulema*, (Thk. Abdullah Nezir Ahmed), Dâru'l-Beşeri'l-İslâmiyye, Beyrut 1995, c. 3, s. 35; Erkmen, s. 52.

⁴⁸ Cessas, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, c. 3, s. 37.

⁴⁹ Cessas, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, c. 3, s. 37.

⁵⁰ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Kurtubî, *İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm I-II*, Beyrut 1985, c. 1, s. 104; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 86.

En kapsamlı tanımlardan birini Serahsî şöyle yapmıştır: “Resûlullah’a ulaşıncaya kadar, sayılarının çokluğu ve mekânlarının farklı olması nedeniyle yalan üzerine birleşme ihtimalleri düşünilemeyen bir topluluğun yine kendileri gibi bir topluluktan rivâyet ettikleri haberdır.”⁵¹ Bu haberi rivâyet eden her tabakanın da aynı özelliklere sahip olması gerektiğini söylemiştir.⁵²

Pezdevî’nin yaptığı tanım da şöyledir: “Sana Resûlullah’tan hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde, sanki gözle görmüş, kulakla işitmişsin gibi kesin bir şekilde aktarılan haberdır. Bu ise sayılarının çokluğu, mekânlarının farklılığı ve adaletleri sebebiyle yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun yine kendi vasıflarına sahip bir topluluktan rivâyet ettikleri haberle olur. Haberin de her tabakada bu özellikleri taşıması gerekir.”⁵³

Semânî (öl. 510/1116) ise: “Haber verenlerin yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir çoklukta olmaları ve haber verdikleri konuda ittifak edip birleşmeleri mümkün gözükmeyen, lafız yönünden olmasa da mana yönünden ittifak etmeleri gereken başı, ortası ve sonu aynı olan habere mütevâtir haber denir.” demiştir.⁵⁴ Ona göre bu şartları sağlayan bilgi zorunlu bilgi ifade eder.⁵⁵ Semânî de mütevâtiri iki kısma ayırır: a) Haberde ifade edilen şeyin aslına dönen habere denir. Yani haberin delâlet ettiği şeyin bizzat kendisini ifade etmesidir ki bu lafzî mütevâtir anlamına gelir.⁵⁶ b) Haberde ifade edilen şeyin aslına değil manasına

⁵¹ Serahsî, Şemsü’l-Eimme Ebû Bekir b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Usûlü’s-Serahsî I-II*, (Thk. Ebu’l Vefâ el-Efgâni) İstanbul 1982, c. 1, s. 282.

⁵² Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 282 vd.; Demir, s. 50.

⁵³ Pezdevî, Ebû’l-Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (Terc. Şerafeddin Gölcük), Kayahan Yayınları, İstanbul 1988, c. 3, s. 670-671.

⁵⁴ Sem’ânî, Ebû’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Kavâti’ul-Edille ft’l-Usûl*, el-Mektebetü’l-asriyye, Beyrut 2011, c. 1, s. 266.

⁵⁵ Sem’ânî, *Kavâti’*, c. 1, s. 267.

⁵⁶ Sem’ânî, *Kavâti’*, c. 1, s. 271.

dönen habere denir ki bu da manevî mütevâtire tekâbul etmektedir.⁵⁷

Mütevâtir haber İslâm hukukunda kesin bir delil olarak kabul edilmiştir. Bu minvalde de Mecelle'de şöyle belirtilmiştir:

“Tevâtür ilm-i yakîn ifade eder. Binaenaleyh tevâtürün hilafına beyyine ikâme olunmaz.⁵⁸ Tevâtürde muhbirlerin aded-i muayyeni (belli bir sayı) yoktur. Ancak akıl onların kizb üzere ittifaklarını tecvîz etmeyecek mertebede bir cemm-i ğafir (büyük bir kalabalık) olmaları lazımdır.”⁵⁹

Fıkıh Usûlcüleri mütevâtiri “sünnetin tespiti ve hüccet değeri” başlığı altında incelemişlerdir. Hücceti de aklî ve şer’î olarak ikiye ayırmışlardır:

Aklî hücceti ilmi gerektiren, ilmi mümkün kılan olarak tasnif etmişler, şer’î hücceti ise; ilmi gerektiren (muhkem ayet, doğrudan duyulan resul sözü, mütevâtir haber, icmâ), ilmi mümkün kılan (müevvel âyet, muhassas amm, âhâd haber, kıyas) olarak tasnif etmişlerdir.⁶⁰

Mütevâtir Haberde Aranılan Şartlar:

Debûsî, bir haberin mütevâtir olabilmesi için râvîde bulunacak şartları saydıktan sonra haberde de dört şart sunmuştur:

- 1- Haber Hz. Peygamber’den işitildiği gibi rivayet edilmeli,
- 2- Haber muttasıl olmalı,
- 3- Haberi sayıları bilinmeyen bir topluluk rivayet etmiş olmalı,
- 4- Bu topluluğun yalan üzere birleşmeleri imkân dâhilinde

⁵⁷ Sem’ânî, *Kavâtî*, c. 1, s. 271.

⁵⁸ Mecelle, Madde 1733.

⁵⁹ Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s. 407; Mecelle, Madde 1735.

⁶⁰ Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah Ömer b. Îsâ, *Takvîmu’l-Edille fî Usûli’l-Fıkıh*, (Thk: Halil Muhyiddin el-Hüseyn), Beyrut 2001, s. 18; Murteza Bedir, s. 155; Demir, s. 45.

olmamalıdır.⁶¹

Usûlcüler bir haberin mütevâtir dereceye ulaşması için bazı şartlar ortaya koymuşlardır. Bazı küçük farklar olmakla birlikte genel anlamda bir habere mütevâtir denebilmesi için:

a- Yeter Çoğunluk: “Yalan üzere birleşmelerini aklın mümkün görmeyeceği bir topluluk tarafından rivayet edilmesi” genel kabul olmakla birlikte, topluluğun kaç kişiden oluşacağı, ya da yeter sayısının en az kaç kişi olacağı hususunda fikir ayrılıkları mevcuttur. Bu konuda dört, beş, on iki, kırk ve yetmiş sayıları ön plana çıkmıştır.⁶² Bu rakamları sunanlar, içinde bu rakamların geçtiği bir delile istinad etmiş ve bu sayıya tekabül eden haberlerin ilim ifade edeceğini söylemişlerdir;⁶³ ancak bazıları mütevâtirle ilgili sayı kaydı düşmenin uygun olmayacağını belirtmiştir.⁶⁴ Bu görüş sahiplerine göre önemli olan kalabalık bir zümrenin rivayet etmesidir sayının önemi yoktur. Haberi öyle bir kalabalık rivayet edilir ki bu kalabalığı teşkil eden fertlerin bir araya gelerek o haberi uydurup yaymak hususunda söz birliği etmeleri aklen mümkün değildir.⁶⁵

b- Mekânların Farklılığı: Mütevâtir haberi rivayet edenler aynı yerden olmamalıdır. Bu mütevâtir haber için sıhhat sorgulamasına götürür; ancak bu şart Peygamber'den gelen rivâyetler için geçerli değildir. Çünkü Peygamber belli bir topluluğa ve belli mekânlarda konuştuğundan dolayı doğal olarak ondan gelen rivayetlerde aynı

⁶¹ Debûsî, *Takvîm*, s. 22, 208.

⁶² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr ala Usûli'l-Pezdevî*, c. 3, s. 671.

⁶³ Meselâ, “kadınlarınızdan fuhşu irtikâb edenlere karşı içinizden dört kişiyi şâhid gösterin. Nisa 14”, Allah İsrailoğullarından mısak almıştı, biz onlardan on iki reis tayin ettik. Maide 13”, vb. âyetlerde geçen rakamlar o ayetlerin hükümleriyle ilgilidir, bu rakamları ilgisi olmayan başka yerlerde kullanmak manasız bir iş gibi görünmektedir.

⁶⁴ İbn Hacer Askalânî, *Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetu'l Fiker Şerhi* (Çev. Talat Koçyiğit), Ankara 1971, s. 23; Sem'ânî, *Kavâtu'*, c. 1, s. 266.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, s. 67-68; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 345; Demir, s. 52; Sem'ânî, *Kavâtu'*, c. 1, s. 266-271.

mekânı paylaşanlar tarafından bizlere iletilmiş olacaktır.⁶⁶

c- Her Tabakanın Bu Şartları Taşınması: Mütevâtir haberin kesin bilgi ifade edebilmesi için her tabakada tevâtür sayısının yaklaşık olarak aynı olması, birbirinin altına çok düşmemesi gerekmektedir; ancak üç nesilde de çoğunluk bulduktan sonra az sayıdaki değişiklik haberin kesin bilgi ifade etmesine mani değildir.⁶⁷

d- Haberin Zorunlu Bilgi Oluşturması: Mütevâtir ile sabit olan herşey gözle görülmüş şeyler gibidir ve zarûrî bilgi ifade eder.⁶⁸ Ancak Usûlcüler zarûrî bilgiyi ilm-i yakîn ve ilm-i tûma'nîne diye ikiye ayırmışlar ve ilm-i yakîni, "bir şeyin ne ise öyle olduğuna, aksinin olmasının imkân dâhilinde olmadığına ve vakıyanın da o şekilde olduğuna kesin inanmaktır"⁶⁹ diye tarif etmişler. İlm-i tûma'nineyi ise: "Aksinin imkân dâhilinde olduğunu kabul etmekle birlikte kalbin bir şeyin doğru olduğuna kanaat getirmesidir."⁷⁰ diye tarif etmişlerdir.

Bu iki şey arasındaki farka gelince itminani bilgide, haberin muhalifi ile amel etme ihtimalinin bulunması imkânsız değildir. Her ne kadar itminani bilgi, tersinin doğruluğu ihtimalinden dolayı zannî ise de, çok zayıf olması yüzünden, bu ihtimal yok hükmündedir. Başka bir deyişle itminani bilgi hakiki bilgi değil, hükmen bilgidir. Çünkü bilginin aksine, itminan dereceleri vardır; oysa bilgi sözlükte vakıya mutabık olan kesin inanç olarak tarif edilir. Bilgide hilâfiyla amel etme ihtimali sıfırdır. Buna karşın itminânî bilgide zayıf da olsa hilâfiyla amel etme ihtimali vardır ve tamamen ortadan kalkmaz. Hilâf ihtimalinin bulunması onun hüccet olma özelliğini ortadan kaldırır.

⁶⁶ Abdülazîz Buhârî, Alauddin Abdülaziz b. Ahmed. b. Muhammed, *Keşfü'l-esrâr ala Usûli'l-Pezdevî*, (I-IV), (Tashih: Hasan Hilmi Rizevî) İstanbul 1307, c. 2, s. 681.

⁶⁷ Debûsî, *Takvim*, s. 213; Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 285; Pezdevî, *Usûl*, c. 2, s. 685; Demir, s. 53; Sem'ânî, *Kavâtî*, c. 1, s. 266.

⁶⁸ Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 291; Sem'ânî, *Kavâtî*, c. 1, s. 266.

⁶⁹ Cürçânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât*, İstanbul 1837, s. 234; Demir, s. 59.

⁷⁰ Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 284; Demir, s. 59.

Buna karşın zihinde hilafıyla amel etme ihtimali bulunmadığı için ilm-i yakînin ya da zarûrî bilginin hüccet olma özelliği ortadan kalkmaz.⁷¹

Sonuç olarak usûl-ü fıkihta hâlihazırda kullanılan mütevâtir haber tanımını vererek konuyu bitirelim: “Âdeten yalan üzere (aralarında) gizlice ittifak etmeleri yahut gizlice ittifak kasdı olmaksızın yalanın kendilerinden vuku bulması imkânsız olan büyük bir topluluğun, kendileri gibi bir topluluktan rivâyet ettikleri, Resûlullah’a naklonulan şey ulaşıncaya kadar rivâyet eden ve kendisinden rivâyet olunanların bu vasıftaki topluluklar olarak devam ettiği, Resûlullah’tan naklonunan hususu ondan rivâyet edenlerin onda müşâhede yahut ondan işitmiş oldukları haberdır.”⁷²

3. Hadis

Mütevâtir terimi hadis ilminde kelâm ve usûl ilminden sonra kullanılmıştır. Başta da belirttiğimiz gibi mütevâtir ilk olarak kelâm ilminde kullanılmıştır. Hadis alanındaki mütevâtir kavramının kullanımının usûlcülere benzer şekilde olduğundan usûlcülere tabii olduğu neticesini çıkarımlar olmuştur.⁷³ Hadis usûlü alanında yapılan ilk çalışma diye bildiğimiz “el-Muhaddisü’l-Fâsıl” da⁷⁴ mütevâtir hadisten bahsedilmemektedir.⁷⁵ el-Muhaddisü’l-Fâsıl’dan sonra Hâkim en-Neysâbü’rî (öl. 405/1014) tarafından kaleme alınan “Ma’rifetü

⁷¹ el-Hâşimî, es-Seyyid Haşim, Dirâse Havle Haberi’l Mütevâtir, (Nşr. Müessesetu Ali’l-Beyt li İhyai’t-Turas), *Mecelletu Turâsuna*, c. 16, sayı 3, 1409, s. 42-43; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 99.

⁷² Abdulkerîm Zeydân, *Fıkah Usûlü*, 1.bsk., (Trc. Rûhî Özcan), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1979, s. 217; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdu’l-Fuhûl ilâ Tahkîkî’l-Hak min İlmi’l-Usûl*, (Thk. Muhammed Said), Beyrut 1992, s. 46; Gazzâlî, *el-Mustesfâ*, c. 1, s. 90.

⁷³ İbnu’s-Salâh, Ebû Amr Usman, *Ulûmu’l-Hadîs*, (Thk. Nureddin İtr), Dârü’l-fıkr, Beyrut 1998, s. 267; Suyûtî, *Tedribü’r-Râvî*, c. 2, s. 176; Bilal Saklan, *Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri*, İstanbul 1986, s. 197.

⁷⁴ Râmeihürmüzî (öl. 360) tarafından kaleme alınmıştır.

⁷⁵ Veli Aba, Mütেকaddimûn Hadis Usûlü Eserlerinin Mukâyesesi, *Gümüşhane ÜİFD*, c. 2, Sayı: 4, Gümüşhane 2013, s. 240.

Ulûmi'l-Hadîs” adlı eserinde hadis usûlü konularının çoğunu kapsamadığı bu nedenle bu eserde de mütevâtir hadisten bahsedilmediği görülmektedir.⁷⁶ Tahâvî (öl. 321/933),⁷⁷ bazı hadisler için mütevâtir kavramını kullanmıştır.⁷⁸ Örneğin; “namaz kılan kimsenin önünden geçilmesinin namazı bozmayacağı veya ölü hayvanın derisinin tabaklanmak suretiyle temizlenmiş olacağına dair rivâyet edilen hadislerin mütevâtir olduğunu söylemiştir.”⁷⁹ Ezan, namaz, vakitler, hac vb. ifâ edilmek suretiyle nesilden nesile aktarılan haberlerin tevâtüren nakledildiğini söylemiştir.⁸⁰ Bu tür haberlere mütevâtir denebilmesi için ise; a) İlim adamlarının bu rivâyetleri tamamen kabul etmesi, b) Bu haberlerin geliş yolu ve sıhhati ile ilgili görüş ayrılığına düşülmemiş olması, c) Bu haberlerin te’vili konusunda da ihtilaf edilmemiş olmasını şart koşmuştur.⁸¹ Aynı zamanda bir müfessir,⁸² kelâmçı,⁸³ tarihçi⁸⁴ ve

⁷⁶ Aba, s. 240.

⁷⁷ İbn Hallikan, Ebû Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. ebû Bekir, *Vefeyâtu'l-Ayan ve Enbau Ebnâi'z-Zaman*, (Thk. Muhammed Abdulhamid), Mektebetü'l-Mısriyye, Kahire 1948, c. 1, s. 54.

⁷⁸ et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr I-XVI*, (Thk. Şuayb el-Arnaut), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1994, c. 3, s. 178; c. 7, s. 128; c. 8, s. 95.

⁷⁹ et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meâni'l-Âsâr I-IV*, (Thk. M. Zühri en-Neccâr), Beyrut 1987, c. 1, s. 462; Bahattin Akbaş, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 53.

⁸⁰ et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, c. 1, s. 416; Bahattin Akbaş, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 53.

⁸¹ et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, c. 4, s. 30; Akbaş, s. 54.

⁸² Ednevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (Thk. Muhammed b. Salah Hizzî), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1997, s. 67; Halîlî, Ebû Ya'la el-Halil b. Abdullah b. Ahmed, *Kitâbu'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989, c. 1, s. 431.

⁸³ İbn Ebi'l-İzz, el-Hanefî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye ve Şerhi*, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Guraba Yayınları, İstanbul 2008, s. 21.

fıkıhçı⁸⁵ da olan Tahâvî hadisleri değerlendirirken ne gibi usûl ve esaslara dikkat çektiği hususunda usûl-ü hadis yönünden herhangi bir açıklayıcı bilgi vermemiştir.⁸⁶ Mütevâtir konusunu hadis alanında ilk ele alan kişinin Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) olduğu bilinmektedir.⁸⁷ Tâcu'l-Arûs müellifi ez-Zebîdî'ye göre, el-Hatib el-Bağdâdî dışında hadisçilerden mütevâtir kavramını kullanan yoktur.⁸⁸ Ona göre mütevâtir haber: "Haber verenin rivâyet ettiği şekilde gerçekleşen haberdir."⁸⁹ Bu tür haberlerin doğruluğu konusunda insanların zihninde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır; ancak Bağdâdî bu kavrama hadis ilmi açısından değil, genel haber kategorisi içerisinde kesin haberlerden bahsederken değinmiş, tevâtür zorunlu bilgi ifade eder demiştir.⁹⁰ İbn Salah, Bağdâdî'nin mütevâtir kavramını kullanımında usûlcülerin metodunu takip ettiğini, ehl-i hadisin metodunun dışına çıktığını belirtmiştir.⁹¹ Mütevâtir, bir hadis terimi olarak, İbn Salah (öl. 643/1245) tarafından geliştirilip sistematize edilen hadis ıstılahları arasında da yer almaz. Onu takip eden diğer usûlcüler de eserlerinde bu kavrama yer vermemişlerdir.⁹²

⁸⁴ Cessas, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasarı İhtilâfi'l-Ulema*, (Thk. Abdullah Nezir Ahmed), Dâru'l-Beşeri'l-İslâmiyye, Beyrut 1995, s. 37.

⁸⁵ F. Frenkow, "Tahâvî" Maddesi, İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1977, c. 11, s. 629.

⁸⁶ Akbaş, s. 50.

⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, Medine tsz., s. 16; Saklan, s. 197.

⁸⁸ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 152.

⁸⁹ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir, *Usûlu'd-Dîn*, Beyrut 1981, s. 23.

⁹⁰ Mehmet Baktır, *Ehli Sünnet Kelâmında Akıl*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2000, s. 146.

⁹¹ İbn Salah, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 225, 267; Nejlâ Hacıoğlu, "el-Fusûl fî'l-Usûl" İsimli Eseri Bağlamında Cessas'ın Hadis İlmindeki Yeri, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 74.

⁹² İbn Salah, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 11; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 151.

Hadisçiler ilk etapta haberin epistemik değerinden ziyade, haberin doğru ve kesin olup olmadığının ölçütünü, râvide aramışlardır. Yani önemli olan isnat zinciridir. “Hadisçilerin bir araya getirdikleri malzeme âhâd haberlerden meydana gelmektedir.⁹³ Sahih, hasen ve zayıf şeklindeki ayrımları da âhâd haberi kapsar.”⁹⁴ Mütevâtir haberler sözü edilen tasnifin dışında tutulmuşlardır.⁹⁵ Mütevâtir ve âhâd kavramları bir haberin bilgi değerini ifade eder. Âhâd haber hadisçilere göre bir tek kişinin verdiği haber değil, mütevâtir haber şartlarını taşımayan haberdur.⁹⁶ Mütevâtir haberin, “doğruluğunda hiçbir şüphe bulunmayan haber” şeklinde tarif edilmesi, bir haberin zannîlik belirtisi olan isnad araştırmasına tabi tutulmasını ortadan kaldırmıştır.⁹⁷ Dolayısıyla bu yönüyle mütevâtir konusu hadis ilminin dışında kalmıştır.⁹⁸ Aynı zamanda hadis ilminde “tevâtür için senet aranmaz” ilkesi

⁹³ el-Cezâîrî, *Tevcîhu'n-Nazar*, c. 1, s. 171; İbn Hibbân, el-Bustî, *el-İhsan fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, (Tertip: Ali b. Belban el-Farisi), (Thk. Şuayip Arnaud), Müessesetu'r-Risale, Bayrut 1988, c. 1, s. 156; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 139; Mehmed Hayri Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s. 19-20.

⁹⁴ Accâc, *Usûl*, s. 302-303; Müctebâ Uğur, s. 106; Tuğlu, s. 83; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 139.

⁹⁵ Abdullah Aydın, *Hadis Usûlü*, 2. bsk., İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 92-93; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 139; Hallaq, Wael b., Nebevî Hadisin Sıhhati: Yapay Bir Problem, (Çev. Hüseyin Hansu), *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, sayı: 1, 2006, s. 145.

⁹⁶ İbn Hacer, *Nuhbetu'l Fiker Şerhi*, s. 32;

⁹⁷ Hayri Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 4. bsk., Otto Yayınları, Ankara 2013, s. 98 vd.

⁹⁸ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 8. bsk., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 183; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 146; Itr, *Menhecü'n-Nakd*, s. 405; İbn Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 11; İbn Salah, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhuddîn Abdurrahman b. Musa Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs=Mukaddimetü İbni's-Salah*, (Thk. Nurettin Itr), Dârü'l-fıkr, Dımaşk 2008, s. 267.

konulmuştur.⁹⁹ Mütevâtirde aktarılan haber kesindir, râvî araştırılmaksızın kesinliği kabul edilir. Hadis ilminde ise isnad önemlidir, rivâyet ehlinin müslüman olması gerekir, müslüman olmayanlardan hadis alınamayacağı ilkesi geliştirilmiştir.¹⁰⁰ Bir haberin doğruluğu, onun güvenilir bir isnatla gelmiş olmasına bağlıdır. İsnadı olmayan veyahut isnadında zayıflık bulunan bir haber terk edilir onunla ‘amel’ edilmez. İşte hadis ilminde ilk etapta muhaddisler isnad zinciri yönünden sağlam ve güvenilir olan bütün haberleri bir araya toplamışlardır. Daha sonra bunlar arasında amel edilmeye layık olanlarla olmayanları tespit etmeye başlamışlardır.¹⁰¹ Hadis kitaplarında yer alan hadisler, ya sahih olduğu kabul edilmiş haberlerdir ya da incelenmek, doğruluğu araştırılmak üzere toplanmış haberlerdir. Bu haberler âhâd oldukları için zannîdir, yani doğru olma ihtimalleri yüksek olmakla birlikte, yanlış ya da hatalı olma ihtimalleri de vardır. Bu nedenle hadisçilere göre tespit edilmiş kıstaslara uygun olanlar sahih kabul edilip amel edilmiştir. Bu çeşit “âhâd haberler ilim ifade etmezler ancak amel gerektirir” denilmiştir.¹⁰² Hadisçilerin önem verdiği şey âhâd haberdir. Onlar, mütevâtir haberin hadis usulü tenkitleriyle değerlendirilemeyeceğini iddia etmişlerdir.¹⁰³ Ancak rivâyet tarihlerinin çok olması ya da başka delillerle tevâtür seviyesine çıkmış haberlerin var olduğunu savunan âlimler de mevcuttur.¹⁰⁴ Hadisi mütevâtir-âhâd diye

⁹⁹ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, c. 1, s. 104, 200; el-Cezâîrî, *Tevcîhu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, c. 1, s. 171; Itr, *Menhecû'n-Nakd*, s. 405; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 144; Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 291; Koçkuzu, *Rivâyet İlimleri*, s. 75; Tuğlu, s. 88; Kırbaşoğlu, *Hiz. İsnâ'yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkîdi*, s. 101.

¹⁰⁰ Kâsımî, *Kavâidü't-Tahdîs min Fünûni Mustalâhi'l-Hadîs*, s. 152.

¹⁰¹ Hallaq, Wael b., “Nebevî Hadisin Sıhhati: Yapay Bir Problem”, (Çev. Hüseyin Hansu), *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, sayı: 1, 2006, s. 145.

¹⁰² Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 161.

¹⁰³ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 183.

¹⁰⁴ el-Cezâîrî, *Tevcîhu'n-Nazar*, c. 1, s. 139; Ahmed Naîm, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, s. 105; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 161.

sınıflandıran hadisçiler değil fıkıh ve usûl âlimleridir.¹⁰⁵

İbn Hacer (öl. 852/1449)'e kadar hadisler sadece sahih-zayıf ayırımına tabi tutulmuş, İbn Hacer'den sonra ise yeni bir düzen getirilen hadis rivâyetleri; mütevâtir, meşhur, aziz ve garip diye tasnif edilmiş ve bu sayede hadis kitaplarına birçok mütevâtir hadis girmeye başlamıştır.¹⁰⁶ Yani mütevâtir kavramını hadis ilminde İbn Hacer'e kadar net bir şekilde ve terim olarak göremiyoruz, bu kavram İbn Hacer'le birlikte hadis ilminde net bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır diyebiliriz. Dokuzuncu hicrî asra kadar zaman zaman bir hadisin Hz. Peygamber'den tevâtüre nakledildiğini bildiren hadislerle denk gelinmişse de¹⁰⁷ mütevâtir ismini taşıyan bir rivâyet kitabına rastlanmamıştır.¹⁰⁸ Mütevâtir hadisleri toplayan ilk eser İmam Suyûtî (öl. 911/1505) tarafından telif edilmiştir.¹⁰⁹

Hadis ilminde hicrî dokuzuncu asırdan sonra mütevâtire sistematik olarak yer verilmeye başlanmış ve bir hadisin mütevâtir diye addedilebilmesi için kriterler belirlenmiştir. İbn Hacer el-Askalânî, bir rivayetin mütevâtir diye addedilebilmesi için:

- 1- Âdeten yalan üzere birleşmelerini imkânsız olan kalabalık olması,
- 2- Kalabalığın başından sonuna kadar kendileri gibi bir başka kalabalıktan rivâyeti olması,
- 3- Nihayette istinad ettikleri şeyin akıl değil his olması,
- 4- Bu şekilde rivayet edilen haberin dinleyen için de ilim ifade

¹⁰⁵ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c. 2, s. 176; Tuğlu, s. 83.

¹⁰⁶ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 156; İbn Hacer, *Nuhbetu'l Fiker Şerhi*, s. 21.

¹⁰⁷ en-Nisâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed el-Hâkim, *Kitâbu Marifeti Ulûmi'l-Hadîs*, 2. bsk., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1977, s. 50, 162; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 153; Muslim, b. el-Haccac, Ebü'l Hüseyin el-Kureysî en-Nisâbü'rî, *Kitabu't-Temyiz*, Vezaretü'l Maârif, Riyad 1982, s. 181; et-Tahâvî, c. 3, s. 178; c. 7, s. 128; c. 8, s. 95.

¹⁰⁸ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 152.

¹⁰⁹ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 153.

etmesi lazımdır ki, aktarılan haber mütevâtir olabilsin demiştir.¹¹⁰

Eğer bu şartlardan biri olan haberin ilim ifade etme keyfiyeti tahakkuk etmezse, bu haber sadece meşhur olur.¹¹¹

Suyûtî'ye göre; hadisçiler mütevâtiri: “İsnadının başından sonuna kadar yalan üzerine ittifak etmeleri aklın imkân vermediği kalabalık bir grubun, yine kendileri gibi yalan üzerine ittifakları mümkün olmayan bir gruptan naklettikleri haber.” diye tanımlamışlardır.¹¹² Başka bir tanıma göre mütevâtir: “Bir haberin belirli aralıklarla bir biri arkasından gelen haberciler tarafından verilmesi veya nakledilmesidir.”¹¹³ Ancak burada şunu da belirtmemiz lazım ki, İbn Hacer'den önce mütevâtir kavramı hadis ilminin konularından birisi olma hüviyetine kavuşmuş olmasa bile, hicri üçüncü asır sonrasında bazen bir hadisin Hz Peygamber'den mütevâtir olarak aktarıldığını bildiren rivâyetlere rastlamaktayız. Örneğin: “Hicrî 261 yılında vefat eden meşhur hadis imamı Müslim b. El-Haccac, Resûlullah'ın sesli olarak ‘âmin’ dediğine dair rivâyetlerin tamamı tevâtür derecesine varmıştır”¹¹⁴ ifadesinde bu tabir açık bir şekilde kullanılmıştır.¹¹⁵ Yine Abdalberr (öl. 463), “et-Temhîd” adlı eserinde tevâtür kelimesini kullanmış, mestler üzerine mesh etme hadisi için “istefâze ve tevâtera” yani yayılmış ve yaygınlık kazanmış ifadelerini kullanmıştır.”¹¹⁶

Hadisçilerin mütevâtir kavramını meşhur kavramının kısımları

¹¹⁰ İbn Hacer, *Nuhbetu'l Fiker Şerhi*, s. 23. Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, s. 17; Mücteba Uğur, s. 378.

¹¹¹ İbn Hacer, *Nuhbetu'l Fiker Şerhi*, s. 22.

¹¹² Suyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî*, c. 2, s. 167; Tuğlu, s. 82.

¹¹³ Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, s. 445.

¹¹⁴ Muslim, b. el-Haccâc, Ebü'l Hüseyin el-Kureyşî en-Nisâbü'rî, *Kitabu't-Temyiz*, Vezaretü'l-Maârif, Riyad 1982, s. 181; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 153.

¹¹⁵ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 153.

¹¹⁶ İbn Abdalberr, *et-Temhîd*, c. 11, s. 137; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 153.

arasında sayması ve bu kavrama yükledikleri anlam usûlcülerden çok farklıdır. Hadis ilminde tevâtürle kastedilen haberin/hadisın yaygınlık kazanması ve şöhret bulmasıdır. Usûlcülerin mütevâtir-âhâd sınıflandırması gibi bir anlamlandırmaya gidilmemiştir. Dolayısıyla hadisçilerin mütevâtir kavramını, bir hadisın şöhret bulup yayıldığını belirlemek için kullandıkları anlaşılmalıdır.¹¹⁷

Hadis ilmindeki bir habere “mütevâtir hadis” denebilmesi için bazı kriterlerler belirlenmiştir. Bu konuda bütün rivâyetleri vermek ve ayrıldıkları noktaları göstermek yerine, çoğunluğun birleştiği ortak noktaları vermeyi yerinde bulmaktayız.

a- Yeter Sayı: Haber verenlerin yalan üzere birleşmelerini aklın muhal kılacak bir sayıya ulaşmaları gerekmektedir. Bu sayı hakkında çok farklı görüşler olduğunu belirtmiştik. Hadis ilminde de aynı tartışma sürmektedir. İkidenden başlayıp¹¹⁸ bütün ümmetin rivâyetine¹¹⁹ kadar varan bir sayı tartışması mevcuttur; ancak İbn Hacer sayı belirtmenin gereksiz bir iş olduğunu ifade etmiştir.¹²⁰ Râvîlerin güvenilir olmaları şartı ile az bir sayının da ilim ifade edeceğini, bu nedenle tevâtürün de sabit olacağını ileri sürenler olmuştur.¹²¹ “Mütevâtir için yeterli sayı, haberin bilgi doğurmasıyla anlaşılır, yoksa illa belirli bir sayıdan hareketle haberin bilgi sağlayacağı sonucuna varılmayabilir. İnsanlarda söz konusu bilginin gerçekleşmesinde karîneler (ipucu, emâre) önemli rol oynar. Mesela, çarşıda bir adamın öldürüldüğüne şahit olan bir topluluk olay yerinden ayrıлып yanımıza gelse ve bize bu haberi verse, birinci kişinin haberi zannımızı harekete

¹¹⁷ İbn Salah, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 267; es-Suyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî*, c. 2, s. 159; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 153.

¹¹⁸ el-Cezâirî, *Tevcîhu'n-Nazar*, c. 1, s. 39; Saklan, s. 201

¹¹⁹ Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 48.

¹²⁰ İbn Hacer, *Nuhbetu'l Fiker Şerhi*, s. 22.

¹²¹ Ğamârî, Abdülaziz b. Muhammed b. Muhammed, *İthâfu Zevi'l-Fedâili'l-Müştehirâ Bimâ Vakaa mine'z-Ziyâdeti fî Nazmi'l-Mütenâsir ale'l-Ezhâri'l-Mütenâsira*, Matbaatü Dâri't-Te'lif, trs., s. 60; Saklan, s. 203.

geçirir. İkinci ve üçüncü kişilerin haberi bunu pekiştirir. Haber verenlerin sayısı arttıkça zannımız iyice pekişir ve neticede şüphe duyamayacağımız zaruri bilgi haline gelir. Bu tür bilginin oluştuğu ânı tespit edip haber verenlerin sayısını hesaplayabilmek son derece zordur.”¹²²

Hadis ilminde de aktarılan hadisin/haberin zorunlu bilgi ifade etmesi gerektiğini çok net bir şekilde anlamaktayız. Her ne kadar haberin doğru olup olmamasını râvî de arandığını iddia edilse de “haberın zorunlu bilgi ifade etmesi” ifadelerini mütevâtir haberin geçtiği her yerde kullanıyor olmaları bu kavrama epistemik açıdan bakıldığının bir kanıtıdır. Hadis ilminde tevâtür oldukları iddia edilen hadislerin sahabe tabakasındaki râvî sayılarını incelediğimizde en fazla dört-onaltı arasında değiştiğini görmekteyiz.¹²³ Sorulması gereken soru şudur. “Yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan kalabalık” ifadesi için bu sayılar yeterli midir? Mütevâtir haberi rivâyet edenlerin adâlet ve zapt ehli olmaları gerekli midir? Müslüman olmalarına gerek var mıdır?

Şunu belirtelim ki, tevâtür yeter sayısı için belli bir sayıya gerek yoktur. Aklen ittifak etmeleri mümkün olmayan kalabalık bir topluluğun yapacağı rivâyet mütevâtir diye isimlendirilebilir. İlk tabakada da orta tabakada da son nesilde de bu yeter sayının altına düşülmemelidir. Dört-onaltı arasında ilk tabakada mevcut olan rivâyetlerin mütevâtir olması mümkün değildir. Önemli olan husus, verilen haberin bir konuda, insanda kesin bilgi oluşturmasıdır. Kesin bilgi oluşturmadığı müddetçe kalabalık grubun haberi bile mütevâtir olamaz. Kettânî, İbn Hibbân ve el-Hâris b. Muhammed tevâtür yeter sayısı bakımından ve kesin bilgi oluşturması açısından mütevâtir hadisin bulunmadığını iddia etmişlerdir.¹²⁴ Nevevî ve İbn Salah ise

¹²² Selahattin Polat (Komisyon), *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 3. bsk., Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s. 258.

¹²³ Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 104.

¹²⁴ Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 102.

mütevâtir varsa da son derece nadir bulunur demişlerdir.¹²⁵

b- Verilen Haberi Bilmek: Haber verenlerin verdikleri haberde bilgi sahibi olmaları gerekir.¹²⁶ Verdikleri haberde bilgiye dayanmaz da zanna dayanırlarsa kesinlik ifade etmeyeceği için ilim ifade etmez, bu nedenle de mütevâtir olamazlar. Ancak haber his ve müşahedeye dayanıyorsa bilgiye dayanmasa da mütevâtirdir¹²⁷ diyenler olmuştur.

c- Nesiller Arası eşitlik: Rivâyet edilen haberin başı, ortası ve sonu birbirine eşit olmalıdır.¹²⁸ Tabakalar arası eşitlik kuralı çoğunluk kuralıdır ve tevâtür yeter sayısının altına düşmemesiyle ifade edilir. Sayının artmasında ise problem yoktur.¹²⁹ Yoksa nesiller arasında ufak tefek değişiklikler olması kaçınılmazdır. Hadisçiler tarafından belirlenen bu şartlar her nesilde mevcut değilse, haber ilim ifade etmeyecek, her nesilde yeter çoğunluğa ulaşamadığı için de, haber mütevâtir değil de âhâd diye isimlendirilecektir.¹³⁰

Hadisçiler mütevâtiri lafzî ve mânevî olmak üzere iki kısımda incelemiştirler.¹³¹

Lafzî mütevâtir: Belli bir konudaki rivâyetlerin aynı lafız üzerinde ittifakıdır.¹³² Hansu, lafzî tevâtür yerine genel ya da mutlak tevâtür kavramını kullanmıştır.¹³³ Ancak genelde hadisçilerin mutlak ya da

¹²⁵ Kettânî, *Nazmü'l-Mütenâsır*, s. 11; Nevevî, Muhyiddîn Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şerefuddîn, *et-Takrîb ve't-Teysîr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr*, (Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Dâru'l-Cinân, Beyrut 1986, s. 76 vd.

¹²⁶ Saklan, s. 204.

¹²⁷ Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 47; Saklan, s. 204.

¹²⁸ İbn Hacer, *Nuhbetu'l Fiker Şerhi*, s. 23; Amidî, *İhkâm*, c. 2, s. 24.

¹²⁹ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 345-346.

¹³⁰ İbnü'l Esîr, *Câmiu'l-Usûl*, c. 1, s. 121-122.

¹³¹ Bedir, s. 132.

¹³² el-Cezâirî, *Tevcîhu'n-Nazar*, s. 46; İtr, *Menhec*, s. 405; Saklan, s. 209; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s.104.

¹³³ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s.103.

genel tevâtür yerine, lafzî tevâtür kavramını kullandıklarını görmekteyiz.¹³⁴ Bazı hadis âlimleri lafızda meydana gelebilecek bazı farklılıklara rağmen, sadece manadaki ittifakı, lafzî mütevatir diye isimlendirmişlerdir.¹³⁵ Mütevatir haberdeki lafızların farklı olmasının tevâtür için bir engel teşkil edip etmediği tartışılmıştır. Lafız bir olmasa bile anlam etkilenmiyor ve maksat çok net bir şekilde karşı tarafa aktarılabilirse bunun bir haberin mütevatir olmasına engel teşkil etmeyeceği düşünülmüştür.¹³⁶ “Hadis kaynaklarında birçok mütevatir hadis vardır” ifadesi ve “bunların da lafzî mütevatir olduğu” bir iddiadan ibarettir; ancak iddia edilen bu hadisler incelendiğinde hiçbirinin lafzî mütevatir olmadığı, belki bunlara manevî mütevatir denilebileceği söylenmiştir;¹³⁷ fakat şunu belirtmeliyiz ki, mütevatir hadis belli bir râvîsi ve isnadı olmadığı için cerh ve ta’dil ilminin kapsamı dışında bırakılmıştır. Hadis ilminin temel amacı kesin bilgileri araştırmak bulmak değil, hadislerin hangisinin sahih, hangisinin sakım olduğunu tespit etmektir. Mütevatir haberin doğruluğundan şüphe edilmediği için herhangi bir incelemeye gerek duyulmamıştır.¹³⁸

Mânevî mütevatir: Bir konuda yalan üzere birleşmeleri aklın mümkün olmayan bir topluluğun nakletmiş olduğu habere denir veyahut bütün rivâyetlerde müşterek olan tarafları mütevatir, müşterek

¹³⁴ Ahmed Nâim, c. 1, s. 103-105; Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, s. 445; Koçku-
zu, s. 53; Saklan, s. 209.

¹³⁵ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâil, *el-Câmi’us-Sahîh*, (I-VIII), İstanbul 1992, Menâkıb 25; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, (Thk. M. Fuâd Abdülbâkî), İstanbul 1992, İkâmet 199; Dârîmî, Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkandî, *Sünenü’l-Dârimî*, (I-III), İstanbul 1992, Mukaddime 6, Salat 202; Saklan, s. 209.

¹³⁶ el-Cezâirî, *Tevcihu’n-Nazar*, c. 1, s. 133; ez-Zerkeşî, Muhammed b. Bahadır, *el-Bahru’l-Muhîr fî Usûli’l-Fıkh*, (Thk. Muhammed Muahmed Temir), Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2000, c. 3, s. 300; Hansu, *Mütevatir Haber*, s. 105.

¹³⁷ Kettânî, *Nazmü’l-Mütenâsır*, s. 14.

¹³⁸ Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 103.

olmayan tarafları mütevâtir seviyesinde kabul görmeyen habere denir.¹³⁹ Hansu'ya göre ise, mânevî mütevâtirde hem lafız hem mânâ birliği yoktur, bu şekilde verilen haberlerde mütevâtir derecesine yükselen husus, 'kadri müşterek' denilen haberin özü veyahut haberin aslıdır.¹⁴⁰ Klasik kaynaklarda sıkça denk geldiğimiz Hz. Ali'nin, cesur, Hatem'in cömert olduğunu belirten haberler hep farklı lafızlarla nakledilmiştir; lakin 'kadri müşterek' denilen nokta Hz. Ali'nin şecâatli ve Hatem'in cömert olmasıdır. Bunu müşterek mânâ ile de ifade etmemiz mümkündür.¹⁴¹ Yine "duada elleri kaldırmak" hadisinde Hz. Peygamber'den yüzlerce hadis nakledilmiştir. Bu hadislerin tamamı farklı olaylarla alakalıdır. Olayların farklı olmasına karşılık hepsinin ittifak ettiği nokta "duada ellerin kaldırılması"dır.¹⁴²

Kaynaklar incelendiği zaman görüleceği üzere lafzî/manevî mütevâtir olduğu iddia edilen hadislerin on, yirmi, yetmiş vb. kanaldan geldikleri açıkça görülmektedir. Bunların hem isnadları hem de isnadlarda yer alan râvilerinin olduğu görülmektedir. Bu isnadların muttasıl veya munkatı olup olmadıkları araştırılmış, râvileri ise cerh ve ta'dile tabi tutulmuştur. İsnad açısından ve râvî açısından incelemeye tabi tutulan hadislerin ise mütevâtir kategorisinde değil âhâd kategorisinde olacağı herkesçe mâlûmdur. Her biri âhâd olup zan ifade eden birçok hadisin bir araya gelmesi sonucunda kesin bilgi meydana gelmez. Bu onların zannîliğini ortadan kaldırmaz.¹⁴³ Bu nedenle kitlesel olarak nesilden nesile aktarılan, isnad ve râvî araştırmasına gerek duyulmadan aktarılan ve kesin bilgi oluşturan haberler –namazın kılınışı şekli, haccın yapılışı şekli, ezan, bayram namazı vb. gibi binlerce hatta onbinlerce kişi tarafından bir sonraki nesle aktarılmış olan haberler- mütevâtirdir, bunların dışında kalanlar mütevâtir kapsamı dışındadır.

¹³⁹ Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 291; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 348; Tuğlu, s. 87.

¹⁴⁰ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 107.

¹⁴¹ Koçkuzu, s. 59.

¹⁴² Suyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî*, c. 2, s. 180; Saklan, s. 210.

¹⁴³ Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 111.

Yine hadîs âlimlerinden bazılarının mütevâtir dediği hadise, bazılarının mütevâtir değildir demesi hatta bazılarını zayıf kategorisine indirmesi bu kavrama yaklaşımda bir nisbîliğin (subjektivite) olduğu sonucunu doğurmaktadır.¹⁴⁴ Bazı âlimlere göre bir hadisin mütevâtir olup olmadığını söylemek büyük ölçüde içtihadı dayanmaktadır.¹⁴⁵ Hadis ilminde tedvin¹⁴⁶ faaliyetleri birinci asrın ikinci çeyreğinde başlamış, tedvinin resmî ve sistematik olarak ise Ömer b. Abdülaziz zamanında başladığı iddia edilmektedir.¹⁴⁷ Tasnif ise ikinci asrın ilk yarısında başlamış ve devam etmiştir.¹⁴⁸ Söz konusu hadisler incelenmeye başlandığında henüz mütevâtir olduğu bilinmediği, bu nedenle haber-i vâhid kategorisinde değerlendirildiği için senet ve metni bilinen usullere göre incelenmiştir. Aksi halde sayısı binlere varan insanlar arasında hadis olarak bilinen sözlerin mütevâtir hadis olarak kabulü söz konusu değildir. “Bunların ne zamandan beri bilindiğini tespit etmekte, kaynaklarda yer alan senetleri yoksa, mümkün değildir.”

¹⁴⁴ Bkz. Sait Türetken, *Mütevâtir Hadislerde Nisbîlik ve Delil Olma Bakımından Doğurduğu İhtilaflar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000.

¹⁴⁵ Abdullah Aydın, *Hadis Tespit Yöntemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, s. 274.

¹⁴⁶ Sözlükte: Cem etmek, toplamak, dağınık malzemeyi bir araya getirmek anlamına kullanılmakta, istalahta ise; muhtelif yazı malzemesinde veya hafizalarda dağınık halde bulunan hadislerin bir kitap içerisinde toplanmasıdır. Herhangi bir sınıflandırmaya tabi tutulmaksızın bir araya getirilmesidir. Bkz. İbrahim Bayraktar, *Tarih Boyunca Sünnet ve Müdafaası*, Şelale Yayınları, İstanbul 1997, s. 33; Musa Çetin, *Abdürrezzak ve Hadisçiliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2000, s. 10; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989, s. 15; Ali Yardım, *Hadis II*, Damla Yayınları, İstanbul 1997, s. 43.

¹⁴⁷ Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-Müstatrafe li-Beyâni Meşhûri Kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe*, Dâru Kahraman, İstanbul 1986, s. 42; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 15.

¹⁴⁸ Salih Tuğ, *Zuhey İbn Haris ve Kitâbu'l-İlm Adlı Eseri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 17; Çakan, s. 20.

denilmiştir.¹⁴⁹ Ancak şunu da belirtmek istiyoruz ki, mütevâtir değildir demek onların doğru olmadığı anlamına gelmemelidir. Tek tek âhâd haberlerin hangi karine ile desteklenirse desteklensin mütevâtir olamayacağı, ancak bunların tespit kriterlerine uyması ölçüsünde sahih, hasen vb. isimlendirmelerle güvenilir olduklarını iddia etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Bir hadisin sahih olması da onun, kesin bir şekilde Hz. Peygamber'e ait olması anlamına gelmediği, bu, o hadisin Hz. Peygamber'e ait olma ihtimalinin çok yüksek olduğu anlamına gelmektedir.¹⁵⁰

4. Kırâat

Mütevâtir kavramının kırâat ilmindeki kullanımı da hadis temellidir. Yani kırâat ilmindeki hâlihazırda kullanılan mütevâtir, âhâd, makbul, merdud, mevzu vb. kullanımlara baktığımızda hadis alanındaki kullanımlarının neredeyse aynısı olduğunu görmekteyiz. Kırâat alanında bir takım kriterlerin belirlenmesi diğer islamî ilimlerdeki kriter belirleme süreçleriyle paralel olduğunu söyleyebiliriz; ancak yukarıda belirtilen kavramların gerek diğer ilimlerdeki kullanımları gerekse ilk zamanlardaki kullanımları birbirlerinden farklılık arz etmektedir. Öncelikle kırâat ilminde bu kavramların geçirdiği merhaleler ve diğer ilmî disiplinlerden farklı olarak kullandığı kavramlar bizim için önem arz etmektedir. İlk zamanlarda kırâat ilmi müşâfehe yoluyla yayılırken,¹⁵¹ İslâm coğrafyasının çok genişlemesi,¹⁵² liyakatsiz kimselerin mevcut metni okumada bazı yanlışlıklara düşmeleri,¹⁵³ Hz.

¹⁴⁹ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, c. 1, s. 104; İbn Salah, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 241.

¹⁵⁰ Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 321; Mehmed Hayri Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, Ankara 1997, s. 310; Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 60.

¹⁵¹ Ali Yılmaz, Nüzûl Döneminde Kur'ân Tilâvet Biçimi ve Modern Dönemle Mukayesesi, *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dinî Mûsikî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Amasya 2017, s. 233-246.

¹⁵² Karaçam, *Kur'ân'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kırâati*, s. 268.

¹⁵³ Mehmet Ünal, *Kırâatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı*, Milet ve Nihal Dergisi, C. 8, Sayı: 3, Aralık 2011, s. 82.

Osman'ın yazdırdığı mushafların yazım şekline uymayan okumaların yaygınlaşması¹⁵⁴ vb.¹⁵⁵ nedenler dolayısıyla hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğinden itibaren Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'la (öl. 224/838) birlikte tedvin süreci başlamıştır. Kırâatlerde bazı kriterler konularak sahih olanı sahih olmayandan, makbûl ve meşhur olanı zayıf olandan, doğru olanı yanlış olandan ayırt etme yoluna gidilmiştir;¹⁵⁶ ancak kriter belirleme işi tedvin döneminden önce başlayıp süregelen, tedvinle birlikte kayıt altına alınan bir eylemdir. Bir kırâatin makbûl veya sahih olabilmesi için ortaya konulan şartlar kronolojik olarak şöyledir:

İbn Âmir (öl. 118) şu üç kriterden bahsetmiştir:

- a- Kırâatin Hz. Peygamberden gelen bir nakle dayanması,
- b- Hz. Osman'ın yazdırdığı resm-i Osmânîye¹⁵⁷ muvafık olması,
- c- Arap gramerine uygun olması.¹⁵⁸

Ebû Amr (öl. 154) dört kriter belirlemiştir:

- a- Kâriflerin çoğunluğunun okuyuşuna uygun olması,
- b- Resm-i Osmânîye muvafık olması,
- c- Arap dil kurallarıyla örtüşmesi,
- d- Kur'an'a ve hadise uygun düşmesi.¹⁵⁹

Hamza (öl. 156) üç kriter belirlemiştir:

- a- Nakil ve rivâyete dayanması,

¹⁵⁴ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 43.

¹⁵⁵ Bkz. Ali Yılmaz, Kur'an'ı Salt Okumanın Değeri, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 21, Erzurum 2004, (s. 63-105).

¹⁵⁶ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 43.

¹⁵⁷ Kur'an'ın ihtiva ettiği harf ve kelimelerin Hz. Osman'ın İslâm beldelerine gönderdiği mushafların imlâsına uygun olarak yazılmasıdır. Buna, resmî'l-mushaf da denilmektedir. Bkz. Mesut Okumuş, Kur'an İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler, *Hitit ÜİFD*, c. 9, Sayı: 17, 2010 Çorum, s. 5-37.

¹⁵⁸ Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 47.

¹⁵⁹ Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 57.

- b- Resm-i Osmânîye,
- c- Arap diline muvafık olması.¹⁶⁰

Nâfi (öl. 169) dört kriterden bahsetmektedir:

- a- Kendi beldesinde bulunan kendinden önceki kurrânın kırâatine bağlı olması,
- b- Şâz kırâatlerden uzak olması,
- c- Zorlamalardan kaçınması,
- d- Arap diline uygun olması.¹⁶¹

Kisâî (öl. 189) dört kriterden bahsetmiştir:

- a- İmamların okuduğu kırâate uygun olması,
- b- Arapçaya uygun olması,
- c- Kırâatlerle alakalı rivâyeti kıyasa takdim etmesi,
- d- Resm-i Osmânîye muvafık olması.¹⁶²

Bâlvâlî'ye göre **Ferrâ** (öl. 206/821), kırâat metinlerini değerlendirirken kullandığı bazı ifadeler vardır. Bu ifadelerini birleştiren Bâlvâlî Ferrâ'nın dört kriterden bahsettiğini belirtmiştir:

- a- Kârîlerin üzerinde ittifak ettiği kırâatlere ve eserlere itimâd etmesi,
- b- Hz. Peygamber'in okuduğu kırâate bağlı olması,
- c- Resm-i Osmânîye muvafık olması,
- d- Arap dil kurallarından en güçlü olanına ve anlamı en açık olanına uyması gerekmektedir.¹⁶³

Ahfeş (öl. 207/822) üç kriterden bahsetmiştir:

- a- Resm-i Osmânîye uygun olması,

¹⁶⁰ Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 60.

¹⁶¹ Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 67

¹⁶² Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 67.

¹⁶³ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 2, s. 67 vd.; Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 82.

- b- Arap gramerinin üsluplarına uygun olması,
- c- Âmme'nin okuyuşuna uygun olması.¹⁶⁴

Kırâatlerde tedvîn faaliyeti kendisiyle başlamış ve aynı zamanda bir hadis âlimi olan Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838), mütevâtirin kırâatlerdeki varlığını reddetmektedir.¹⁶⁵ Kasım b. Sellâm mütevâtir kavramını bildiği halde kırâatlerde bu şarttan bahsetmemiştir. Bunu, Kur'an'ı Kerim'in yedi harf üzere nâzil olduğu haberinin tevâtürlüğüne hükmetmiş olmasından çıkarıyoruz.¹⁶⁶ O, dört kriterden bahsetmektedir:

- a- Kârîlerin çoğunluğunun okuyuşuna uygun olması,
- b- Arap diline göre en uygun durumda olması,
- c- Te'vilde en sahih mezhebe uygun olması,
- d- Kırâatin Kur'an'a ve hadise dayanması.¹⁶⁷

Halef b. Hişâm (öl. 229) üç kriterden bahsetmektedir:

- a- Senedinin sahih olması,
- b- Arapçaya uygun olması,
- c- Resm-i Osmâniye muvafık olması gerekir.¹⁶⁸

İbn Mücâhid (öl. 324) üç kriterden bahsetmiştir:

- a- Kârî'nin kırâati hakkında yaşamış olduğu şehir ahalisi

¹⁶⁴ Ahfeş, Said b. Mes'ad el-Belhî, *Meâni'l-Kur'ân*, (Thk. Abdülemir Muhammed Emen el-Verd), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985, c. 1, s. 198 vd.; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 45. Bkz. Erdoğan Baş, *Ahfeş ve Kırâatler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012.

¹⁶⁵ Koçkuzu, s. 65.

¹⁶⁶ Zebîdî, Zeynu'd-Dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Letîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercemesi*, (Çev. Ahmed Nâim-K. Mîras), Ankara 1961, c. 1, s. 104; Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhîlü'l-İrfân fi Ulûmi'l Kur'an*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1990, c. 1, s. 124.

¹⁶⁷ Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 88; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 45.

¹⁶⁸ Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 96; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 45.

tarafından icmâ oluşmuş olması,

b- Bu icmânın da sağlamlık ve derinlik itibariyle lügat ve kırâat konusunda uzman kişilerin bilgisine dayanması,

c- Arapçaya bir yönden de olsa uygun düşmesi gerekir.¹⁶⁹

İbn Şenebûz (öl. 327) iki kriterden bahsetmiştir:

a- Senedinin sahih olması,

b- Arapçaya uygun olması.¹⁷⁰

O, Resmi mushafa muhalif okumaları da kırâat kabul etmektedir.¹⁷¹

İbn Miksem (öl. 354) de bir kriterden bahsetmektedir:

a- Arap diline muvafık olması gerekir demiştir.¹⁷²

İbn Miksem kriter olarak sadece dili baz almış, senedi olsun veya olmasın, resmi Mushafa uysun ya da uymasın dile uygun tüm okumaları kırâat kabul etmiştir.¹⁷³

İbn Hâleveyh (öl. 370) üç kriterden bahsetmiştir:

a- Resm-i Osmânîye muvafık olması,

b- Arap diline muvafık olması,

c- Kırâatin muttasıl olarak rivâyet edilmiş olması gerekir.¹⁷⁴

¹⁶⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâat*, s. 19; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 45.

¹⁷⁰ Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 125; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 45.

¹⁷¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, c. 2, s. 54-55; İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâat*, s. 18.

¹⁷² Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 128; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 45.

¹⁷³ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâat*, s. 18; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, c. 2, s. 54-55.

¹⁷⁴ Bkz. İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed, *el-Hüccetü fi'l-Kırâati's-Seb'*, (Thk. Abdülâl Salim Mekrem), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 45.

Mekkî b. Ebî Tâlib (öl. 437) altı kriterden bahsetmektedir:

- a- Resm-i Osmânîye muvafık olması,
- b- Arap dili açısından güçlü olması,
- c- Kur'an'ı Kerime itimat etmesi,
- d- Kırâatlerle alakalı bir hadis varsa ona dayanması,
- e- Âmmenin bu kırâat üzerinde bir ittifak içinde bulunması,
- f- Hameyn'in kırâatini öne alması.¹⁷⁵

Ebû Şâme (öl. 665) üç kriterden bahsetmektedir:

- a- Kırâatin sahih senetle ve şöret bulmuş olarak nakledilmiş olması,
- b- Resm-i Osmânîye muvafık olması,
- c- Arap grameri açısından karşı çıkılan bir vecih olmaması.¹⁷⁶

İbn Cezerî (öl. 833) de üç kriterden bahsetmiştir:

- a- Senedinin sahih olması,
- b- Arapçaya muvafık olması,
- c- Resm-i Osmânîye takdiren de olsa mutabık olması.¹⁷⁷

Başta da belirttiğimiz üzere kırâatlerde mütevâtir, âhâd, meşhur, şâzz, müdrec ve mevzu gibi sınıflandırmalar hadis ilmiyle birlikte ve hadis ilminden etkilenecek kullanılmaya başlanmıştır. Yani hicri dokuzuncu asrın sonlarına kadar mütevâtir kavramına hadis ilminde ve diğer ilimlerde kullanıldığı şekliyle kırâatlerde rastlamamaktayız; ancak bazıları, mütevâtir kavramının terim anlamını karşılama ihtimali

¹⁷⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an Me'âni'l-Kırâât*, Dâru'l-Me'mûn, Beyrut 1971, s. 43; Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 132; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 46; Abdulhamit Birışık, *Kırâat İlmi ve Tarihi*, Emin Yayınları, Bursa 2004, s. 72-73.

¹⁷⁶ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 157; Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kırâat ve'r-Resm ve'd-Dabt*, s. 41; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 46.

¹⁷⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, c. 1, s. 9; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 46.

olduğunu söyledikleri “çoğunluğun okuyuşuna uymak, âmmenin kırâatini tercih etmek” gibi ifadeler kullanmışlardır. Ancak bu kavramların mütevâtirin bildiğimiz anlamıyla ilgisinin olmadığını yukarıda görmüştük. Hicrî dokuzuncu asrın sonuna kadar makbûl ya da sahih bir kırâatin şartları genel anlamda üç başlık altında birleştirilebilir. Bunlar:

- 1- Senedinin sahih olması,
- 2- Resm-i mushafa (hattı Osmânîye) uygun olması,
- 3- Arap gramerine uygun olmasıdır

Bu üç kriter selef ve halef bütün kırâat ve Kur'an bilginlerinin üzerinde fikir birliği yaptığı temel esaslardır.¹⁷⁸

Hicrî onuncu asır ve müteakibinde İmam Suyûtî (öl. 911/1565) ile birlikte mütevâtir kavramı sistematik olarak kırâat literatürüne girmiştir. Mütevâtir kavramının sistematikleşmesinin ardından, yani, “yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluğun kendileri gibi bir topluluktan rivâyet ettiği, başı, ortası ve sonu itibarıyla mütevâtir yeter sayısını kendisinde barındıran ve zorunlu bilgi doğuran haber”¹⁷⁹ şekliyle kırâatlerde kullanılmaya başlaması İmam Suyûtî'ye dayanmaktadır. Bu kavramın hadis ilminden etkilenecek ve neredeyse aynı anlamla kırâat ilminde de kullanımıyla birlikte kavram kargaşası yaşanmaya başlamıştır. Çünkü başta da aktardığımız üzere bu, kırâat ilmine ait bir kavram olmayıp ilk etapta epistemik açıdan ortaya çıkan, doğru ve kesin bilgi ifade eden haberin bir alt dalyken, daha sonra hadis ilmindeki kullanımıyla anlam değişmelerine maruz kalan bu kavram, kırâat ilmine de sokulmasıyla kavram kargaşasına bir yeni sacayağı eklenmiştir. Hadis ilminde bile, ‘mütevâtir’, hadis ilminin konusu değildir, hadis isnat merkezlidir, mütevâtir haberde senet aranmaz,¹⁸⁰ aransa da bulunmaz denilirken, büyük problemlere neden

¹⁷⁸ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, c. 1, s. 9; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 47.

¹⁷⁹ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 75, 77, 242.

olacak olan bu kavramı kırâat ilmine sokmak kırâat ilminin kendisiyle bağdaşmamaktadır.

Sonuç

Haber kavramını özellikle de kesin bilgi ifade eden, muhatapta zarûrî bilgi oluşturan tevâtür kavramını bütün ilimler kullanmıştır. Özellikle kelâm ilmi, görüşlerini ispatlamak, rasyonel bir çerçeveye oturtmak için 'haber' konusuna oldukça önem vermiş, haberin hangi durumlarda kabul edilip hangi durumlarda kabul edilmeyeceğine dair bilgilere eserlerinde yer vermişlerdir. Geçmiş milletler, geçmişte yaşamış şahsiyetler ve şehirler hakkında bilgi edinmenin ancak haberle mümkün olduğunu düşünmüşlerdir. Kelâmcılar mütevâtiri genel anlamda felsefe tartışmalarında muarızlarının görüş ve delillerini çürütmek, kendi görüşlerinin doğru ve kesin olduğunu ispatlamak için kullanmışlardır.

Usûl-ü fıkıhta haber, özellikle de mütevâtir haber, bir hukukî hükmün ortaya çıkması ve delillendirilmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Usûlcüler haberi hadis merkezli olarak tartışmış ve haberin sıhhati ve doğruluğunu epistemik açıdan incelemişlerdir: Üzerine hüküm bina edilen bir hadisin sahih olma ihtimali ne kadar yüksek olursa, hukukçunun verdiği hükmün, hakikati temsil etme ihtimali o derece yüksek olur. Bu bağlamda usûlcüler mütevâtir haberin gücünden ve muhatapta bıraktığı tesirden hareketle bu kavramı kullanmış, büyük toplulukların aktardığı habere yalan karışma ihtimalin olmayacağını düşünmüşlerdir.

Hadis ilminde ilk etapta haberin epistemik değerinden ziyade, haberin doğru ve kesin olup olmadığının ölçütünü, râvîde aramışlardır. Yani önemli olan isnat zinciridir. Hadisçilerin bir araya getirdikleri malzeme âhâd haberlerden meydana gelmektedir. Mütevâtir kavramını hadis ilminde İbn Hacer'e kadar net bir şekilde ve terim olarak göremiyoruz, bu kavram İbn Hacer'le (öl. 852) birlikte hadis ilminde net bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır. Dokuzuncu hicrî asra kadar

¹⁸⁰ el-Cezâirî, *Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, c. 1, s. 171; Ahmed Naîm, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, c. 1, s. 104; Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 291; Koçkuzu, *Rivâyet İlimleri*, s. 75; Tuğlu, s. 88; Hayri Kırbaçoğlu, *Hiz. İsa'yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi*, s. 101; Itr, *Menhecû'n-Nakd*, s. 405.

zaman zaman bir hadisin Hz. Peygamber'den tevâtüren nakledildiğini bildiren hadislerle denk gelinmişse de mütevâtir ismini taşıyan bir rivâyet kitabına rastlanmamıştır. Mütevâtir hadisleri toplayan ilk eser İmam Suyûtî (öl. 911) tarafından telif edilmiştir. Hadisler için yapılan râvî ve metin incelemesi tevâtür kavramı ile çeliştiği için, kitaplara geçmiş, senetleri ve metinleri araştırılan ve doğruluğuna başka karîneler yardımıyla varılan haberlerin mütevâtir kapsamında olamayacağı belirtilmiştir.

Son olarak kırâat ilmi tevâtür kavramını hadis ilminden etkilenecek kullanmaya başlamıştır. Hicrî ikinci asrın sonlarına doğru kırâat konusuyla ilgilenen âlimler bütün kırâatleri toplamış, rivâyetleri ve vecihleri okuyanlara nispet etmiş, böylece sahih ve sahih olmayan kırâatleri birbirinden ayırmaya çalışmışlardır. Hicrî ikinci asır ve üçüncü asırda Kurrâ'nın sayısı sayılamayacak kadar çoktur. Kırâat ilmi ile ilgili eser yazan âlimler çok sayıda kurrâ ismi zikretmişlerdir. Kırâat ekollerinin oluştuğu bölgelerde de başka bölgelerde de her ne kadar kıraatiyle ön plana çıkmış bazı isimlerin ismi zikredilmişse de sayıları yüzleri bulan kurrâ'nın olduğu bilinmektedir. Tedvin döneminde sayılara takılmadan; bilinen, meşhur ve yaygın olarak okunup takip edilen kırâatler ilk eserlerde yerlerini alırken, sonraları bir takım nedenlerle kırâatler; ilk önce yirmi-yirmi beşe, sonra yirmilere indirgenmiştir. İbn Mücahid'in yediyle sınırlandırması bir müddet benimsenmiş, ardından kırâatlerde yedi harf olgusuyla oluşan yanlış algıyı izole etmek için tekrar on kırâate yükseltilmiştir. Nihayetinde de on dört kırâat halihazırda ilim meclislerinde eğitim amaçlı öğretilmektedir. Dünya üzerinde halk tarafından okunup takip edilen kıraat ise üç kıraattir. Hicrî onuncu asırda İmam Suyûtî (öl. 911) ile birlikte mütevâtir kavramı sistematik olarak kırâat literatürüne girmiştir. Ondan sonra da onun sistenatize ettiği şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Tevâtür kavramını kırâat ilminde kullanmanın pratikte bir faydası bulunmamaktadır. Kırâat ilmi de hadis ilmi gibi senet ve metin incelemesi yapılan ve okunan kırâatlerin doğru olup olmadığına başka karîneler yardımıyla varılmaktadır. Bu şekilde doğruluğu ortaya konan haber türleri ise tevâtür kapsamında değil, âhâd kapsamında değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Aba, Veli, Mütেকaddimûn Hadis Usûlü Eserlerinin Mukâyesesi, *Gümüşhane ÜİFD*, c. 2, Sayı: 4, Gümüşhane 2013.
- Ahfeş, Said b. Mes'ad el-Belhî, *Meâni'l-Kur'ân*, (Thk. Abdülemir Muhammed Emen el-Verd), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.
- Akbaş, Bahattin *Ebü Ca'fer et-Tahâvî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Sâlim, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, (Thk. Ahmed Muhammed Mehdi), Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, Kahire 2002.
- Askalânî, İbn Hacer, *Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetü'l Fiker Şerhi* (Çev. Talat Koçyiğit), Ankara 1971.
- Aydın, Ahmet, *İbnü's-Sââtî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Manevî İnkıta Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Aydın, Abdullah, *Hadis Usûlü*, 2. bsk., İFAV Yayınları, İstanbul 2013.
- Bağdadî, Ebü Mansûr Abdülkâhir, *Usûlu'd-Dîn*, Beyrut 1981, s. 37.
- Bahrânî, *el-Hadâiku'n-Nâdıra*, (Thk. Muhammed Tâkî el-İrevânî), Kum trz.
- Biltâcî, Muhammed, *Menâhicü't-Teşrîi'l-İslâmî fi'l Karnî's-Sâni'l-Hicrî*, Dâru's-Selâm, Kahire 2004.
- Bozkurt, Mustafa, *Fahrettin Râzî'de Bilgi Teorisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- Buhârî, Abdülazîz, Alauddin Abdülaziz b. Ahmed. b. Muhammed, *Keşfü'l-esrâr ala Usûli'l-Pezdevî*, (I-IV), (Tashih: Hasan Hilmi Rizevî) İstanbul 1307.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed İbn İsmâil, *el-Câmi'us-Sahîh*, İstanbul 1992.
- Câhız, Ebü Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hucce fî Tespîtin-Nübüvve* (Resâilu'l-Câhız içinde), (I-IV), (Thk. Abdusselâm M. Hârun), el-Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1399.
- Câhız, *Risâletü'l-Usmâniyye* (er-Resâilu's-Siyâsiyye içinde), (Nşr. Ali

- Ebû Mulhim), Dâru'l-Hilâl, Beyrut tsz.
- Câhız, *Risâleu'l-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, (Resâilu'l-Câhız içinde), (Thk.Abdusselâm M. Hârun), el-Mektebetu'l-Hancı, Mısır 1399.
- Cessas, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-Ulema*, (Thk. Abdullah Nezir Ahmed), Dâru'l-Beşeri'l-İslâmiyye, Beyrut 1995.
- Cessas, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-Ulema*, (Thk. Abdullah Nezir Ahmed), Dâru'l-Beşeri'l-İslâmiyye, Beyrut 1995.
- Cezâirî, Tâhir b. Salih, *Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, Medine tsz.,
- Coşkun, İbrahim, *Nazarî Bilgi ve Fahreddin er-Râzî'nin Bilgi Sisteminde Nazarî Bilginin Yeri* (Kelâmda Bilgi Problemi Sempozyumu), Arasta Yayınları, Bursa 2003.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf, *el-İrşâd ila Kavâtü'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*, (Thk. Muhammed Yusuf Musa), Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1950.
- Çağlayan, Harun, *Kelâmda Bilgi Kaynakları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2009.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkindî, *Sünenü'd-Dârimî*, İstanbul 1992.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, (Thk. Muhammed b. Salah Hizzî), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1997.
- Ekinci, Özden Kanter, Haberın Bilgi Değeri, *Kelam Araştırmaları 7/1*, Ocak 2009.
- el-Bakillânî, Kâdî Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib, *et-Temhîdu'l-Evâil fî Telhisi'd-Delâil*, (Thk. İmâduddin Ahmed Haydar), Müessesetu'l-Kutubi's-Sikafiyye, Beyrut 1987..
- en-Nisâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed el-Hâkim, *Kitâbu Marifeti Ulûmi'l-Hadîs*, 2. bsk., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1977.
- Erdemci, Cemalettin, "Kelâm İlminde Haberın Epistemik Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 6, Sayı: 1, 2006.

- Erkmen, Sebahattin, *Hanefî ve Şâfiî usûlcülerin Sünnet Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çorum 2013.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustesfâ min İlmi'-'Usûl*, Daru İhyai't-Turasi'l Arabi, Beyrut 1997.
- Haktepe, İshak Emin, *Erken Dönem Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, 2.bs., İnsan Yayınları, İstanbul 2010.
- Halîlî, Ebû Ya'la el-Halil b. Abdullah b. Ahmed, *Kitâbu'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989.
- Hallaq, Wael b., "Nebevî Hadisin Sihhati: Yapay Bir Problem", (Çev. Hüseyin Hansu), *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, sayı: 1, 2006.
- Hansu, Hüseyin, *Mütevâtir Haber*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2008.
- Hassân, Ahmed *İlk Dönem İslâm Hukukunun Gelişimi*, (Çev. Haluk Songur), Rağbet yayınları, İstanbul 1999.
- Hâşimî, es-Seyyid Haşim, "Dirâse Havle Haberi'l Mütevâtir", (Nşr. Müessesetu Ali'l-Beyt li İhyai't-Turas), *Mecelletu Turâsuna*, c. 16, sayı 3, 1409.
- Hûî, Ayetullah Ebû'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Haşim, *el-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'z-Zehra, Beyrut 1975.
- İbn Ebi'l-İzz, el-Hanefî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye ve Şerhi*, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Guraba Yayınları, İstanbul 2008.
- İbn Hallikan, Ebû Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. ebû Bekir, *Vefeyâtu'l-Ayan ve Enbau Ebnâi'z-Zaman*, (Thk. M. Abdulhamid), Mektebetü'l-Mısriyye, Kahire 1948.
- İbn Hazm, Ebû Muahammed Ali b. Ahmed el-Kurtubî, *İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm I-II*, Beyrut 1985.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *es-Sünen*, (Thk. M. Fuâd Abdülbâkî), İstanbul 1992.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Usman, *Ulûmu'l-Hadîs*, (Thk. Nureddin Itr), Dârü'l-fikr, Beyrut 1998.
- Kalyoncu, Halil, *Harputlu İshak Efendi'nin Eserlerinde Hz. İsa'nın Çarmıha Gerilme Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ

2005.

- Karâfi, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdris, *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, (Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid), Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1999.
- Kâsimî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saïd Cemaleddin, *Mehasinü't-Te'vil*, (Tsh. Muhammed Fuad Abdülbâki), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1978.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-Müstatrafe li-Beyâni Meşhûri Kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe*, Dâru Kahraman, İstanbul 1986.
- Kırbaşoğlu, Mehmed Hayri, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, Rehber Yayınları, Ankara 1985.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, (Neşr. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.
- Mecdî Vehbe-Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemu'l-Mustalahâtü'l-'Arabîyye fî'l-Lugati ve'l-Edeb*, 2. bsk., Mektebetü Lübnan, Beyrut 1984.
- Muslim, b. el-Haccac, Ebû'l Hüseyin el-Kureyşî en-Nisâbüri, *Kitabu't-Temyiz*, Vezaretü'l Maârif, Riyad 1982.
- Nâim, Ahmed, *Sahih-i Buharî* Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi, Ankara 1982.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymun b. Muhammed, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, (I-II), (Thk. Claude Salamê), Dimeşk 1992.
- Nevevî, Muhyiddîn Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Şerefuddîn, *et-Takrîb ve't-Teyisr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr*, (Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Dârü'l-Cinân, Beyrut 1986.
- Okumuş, Mesut Kur'an İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler, *Hitit ÜİFD*, c. 9, Sayı: 17, Çorum 2010.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (Terc. Şerafeddin Gölcük), Kayahan Yayınları, İstanbul 1988.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkıh*, (Thk. T. Cabir Feyyad Ulvani), Risale Yayınları, Beyrut

- 1992.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nuruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, *Kitâb el-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûli'd-Dîn*, (Thk. Fethullah Huleyf), Dâru'l-Meârif, Kahire 1969.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Kavâti'ul-Edille fi'l-Usûl*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 2011.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekir b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Usûlü's-Serahsî I-II*, (Thk. Ebu'l Vefâ el-Efgânî) İstanbul 1982.
- Şafii, (*Şerh ve Thk. Abdurrahman Umayrâ*), *Âlemü'l-kütüb*, Beyrut 1989.
- Şafii, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, (Thk. Rifat Fevzî Abdülmüttalib), Dâru'l-vefâ, Beyrut 2001.
- et-Taftazânî, Sadüddin Mesud b. Ömer, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Şerhu'l-Akâid*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1980.
- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr I-XVI*, (Thk. Şuayb el-Arnaut), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1994.
- et-Teftâzânî, Sa'dettin Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, (Thk. Muhammed Adnan Derviş), Mektebetü'l-Hanîfe, İstanbul tsz.
- Tuğ, Salih, *Zuhey İbn Haris ve Kitâbu'l-İlm Adlı Eseri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Tuğlu, Nuri, *Mâturidî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2003
- Yıldırım, Zeki, *Kur'an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, Avrasya Yayınları, Ankara 2008.
- Yılmaz, Ali, Nüzûl Döneminde Kur'an Tilâvet Biçimi ve Modern Dönemle Mukayesesi, *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dinî Mûsikî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Amasya 2017, (s. 233-246).
- Yılmaz, Ali, Kur'an'ı Salt Okumanın Değeri, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, Erzurum 2004, (s. 63-105).
- Zebîdî, Zeynu'd-Dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdî'l-Letîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, (Çev. Ahmed Nâim-K. Mîras), Ankara 1961.
- ez-Zerendî, Ebû'l-Fazl Mîr Muhammed, *Buhus fi Tarîhi'l-Kur'an*, Kum

1420.

Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l Kur'an*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1990.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadis, Kahire 2006

Zerkeşî, Muhammed b. Bahadır, *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkıh*, (Thk. Muhammed Muhammed Temir), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

Zeydân, Abdülkerîm, *Fıkıh Usûlü*, 1.bsk., (Trc. Rûhî Özcan), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1979.

